

HET SLUITINGSFONDS EN DE RECHTSPRAAK VAN HET ARBEIDSHOF TE GENT

*Verslag uitgebracht door de heer Gust J.Y. VERHEGGE
procureur-generaal bij het Hof van Beroep en bij het Arbeidshof te Gent
op de plechtige openingszitting van het Arbeidshof op 1 september 1987*

1. Het komt mij passend voor, bij de aanvang van dit nieuw gerechtelijk jaar, uw aandacht te vestigen op de wet van 26 november 1986, tot wijziging van artikel 764, 12°, van het Gerechtelijk Wetboek, die bekendgemaakt werd in het *Belgisch Staatsblad* van 19 december 1986 en uitwerking kreeg op 29 december 1986. Overeenkomstig de bepalingen van artikel 3 van het Gerechtelijk Wetboek was deze wet onmiddellijk van toepassing op alle hangende rechtszaken waarin een uitspraak na 28 december 1986 zou worden gewezen.

2. Ingevolge deze wet is in artikel 764, 12°, van het Gerechtelijk Wetboek, dat betrekking heeft op de verplichte mededeling van vorderingen aan het openbaar ministerie, de verwijzing naar artikel 578, 7°, van hetzelfde wetboek weggelaten. Aldus worden op ondubbelzinnige wijze van de verplichte mededeling aan het openbaar ministerie uitgesloten: de geschillen van burgerlijke aard die het gevolg zijn van een overtreding van de wetten en besluiten betreffende de arbeidsreglementering en de aangelegenheden onder de bevoegdheid van de arbeidsrechtbank. Bij het uitbrengen van het jaarlijks verslag in 1984, 1985 en in 1986 over de activiteit van de arbeidsgerechten van het rechtsgebied, werd reeds gewezen op de overbelasting van het openbaar ministerie ten gevolge van de stelselmatig verplichte mededeling van deze geschillen aan het openbaar ministerie met toepassing van artikel 764, 12°, van het Gerechtelijk Wetboek in het licht van de cassatiearresten van 6 februari 1984 en 12 december 1984.

De aangehaalde wetswijziging zal een vluggere afhandeling van de zaken door het openbaar ministerie mogelijk maken en zal de rechtsbedeling bevorderen.

3. Tevens zal het openbaar ministerie opnieuw meer in de gelegenheid zijn, overeenkomstig het laatste lid van artikel 764 van het Gerechtelijk Wetboek, mededeling te vragen van belangrijke niet-verplicht mededeelbare zaken, meestal in geschillen waarin principekwesties rijzen, en in deze zaken advies te geven. Er moet echter nadrukkelijk op gewezen worden dat het bestendig niet-voltallig zijn van het magistratenbestand, zowel van de rechters als van het openbaar ministerie in de arbeidsgerechten, een negatieve uitwerking heeft op een vlotte afhandeling van de zaken, derhalve op de rechtsbedeling.

Veeleer dan welke wijziging ook in de rechtspleging, zal, wat de arbeidsgerechten in het bijzonder betreft, de benoeming binnen een redelijke termijn in de openstaande plaatsen, in zetel en parket een gunstige invloed hebben op een snellere afhandeling van de hangende zaken.

4. Bij het uitbrengen van het onderhavige jaarlijks verslag, wens ik de aandacht te vestigen op bepaalde proble-

men die gerezen zijn naar aanleiding van vorderingen ingesteld na faillissement tegen het Fonds tot vergoeding van de in geval van sluiting van ondernemingen ontslagen werknemers¹. Ik moge eraan herinneren dat op 21 november 1986 door advocaat R. Swennen van de Balie te Brussel, in het kader van de XIIIe Post Universitaire Cyclus Willy Delva 1986-1987, een studiedag gewijd werd aan «Het Sluitingsfonds en de problematiek van het faillissement». Het onderwerp werd toen gekozen als zijnde een van de belangrijkste *actuele problemen* van het sociaal recht.

5. Aan de hand o.m. van de statistische gegevens verstrekt door de heren arbeidsauditeurs bleek niet alleen dat het aantal van die geschillen, zowel in eerste aanleg als in hoger beroep in het ressort behandeld, nogal vrij hoog opliep, maar dat daarenboven specifieke kiese vraagstukken zich in dit verband voorgesteld hadden. Enkele ervan zullen dan ook hier nader uiteengezet worden.

6. Bovendien viel het op dat, benevens het actueel karakter en de juridische implicaties van die geschillen, de financiële, economische aspecten ervan ook vrij belangrijk waren. Het aantal faillissementen voor het Rijk liep volgens Eurinform van 2242 in 1975 op tot 4099 in 1985². In het jaar 1985 waren er in totaal 1393 sluitingen van ondernemingen waarop de sluitingswetten van toepassing werden verklaard door het Beheerscomité van het Fonds. Van dit aantal waren 1260 het gevolg van een faillissement of van een gerechtelijk akkoord. In de loop van 1986 liep dit aantal op tot 1507.

In het jaar 1985 werd de *wet van 28 juni 1966* met betrekking tot de sluitingspremie landelijk op 211 ondernemingen van toepassing verklaard. Hierbij waren 17.650 werknemers betrokken. In de loop van het jaar 1985 werd een totaalbedrag aan sluitingspremies ten bedrage van 436.397.124 fr. uitgekeerd aan 10.701 rechthebbenden. Het gemiddelde uitgekeerd bedrag bedroeg aldus 40.781 fr. per persoon.

De schijnbare discrepantie tussen het aantal door sluiting getroffen werknemers ten belope van 17.650 personen en de effectieve betaling aan slechts 10.701 rechthebbenden, is

¹ De reglementering wordt hier geschraagd door twee basiswetten, namelijk de wet van 28 juni 1966, betreffende de schadeloosstelling van de werknemers die ontslagen worden bij sluiting van ondernemingen, en de wet van 30 juni 1967 tot verruiming van de opdracht van het Fonds tot vergoeding van de in geval van sluiting van ondernemingen ontslagen werknemers.

² E. KEEREMAN, «De loonwaarborg volgens de wet van 30 juni 1967», *J.T.T.*, 1986, 386, noot 29.

toe te schrijven aan de omstandigheid dat op het einde van het jaar door het Beheerscomité van het Fonds enkele beslissingen genomen werden in sluitingen met een groot personeelsbestand waarvan de effectieve betaling pas in 1986 kon worden uitgevoerd.

De tussenkomst van het Fonds in de betaling van de contractuele vergoedingen, geregeld door de *wet van 30 juni 1967*, werd op 1393 ondernemingen van toepassing verklaard.

Bij deze sluitingen waren 22.580 werknemers betrokken en werd een bedrag van 2.901.406.104 fr. in 1985 uitbetaald aan 14.193 werknemers. De gemiddelde interventiekosten werd derhalve voor 1985 op 204.425 fr. per werknemer vastgesteld³.

7. Bij uw hof werden in het voorbije jaar, zoals eerder gezegd, een aanzienlijk aantal betwistingen aanhangig gemaakt door het Fonds tot vergoeding van de in geval van sluiting van ondernemingen ontslagen werknemers, betwistingen die alle betrekking hadden op art. 2 van de wet van 30 juni 1967 tot verruiming van de opdracht van dit Fonds.

Dit artikel 2 verplicht het Fonds, bij in gebreke blijven van de werkgever *bij sluiting van een onderneming in de zin van de artt. 2 en 2bis van de wet van 28 juni 1966*, aan de werknemers te betalen: de lonen verschuldigd krachtens de individuele of collectieve arbeidsovereenkomsten en de vergoedingen en voordelen verschuldigd krachtens de wet op de collectieve arbeidsovereenkomsten. Diezelfde verplichtingen worden aan het Fonds opgelegd *wanneer een onderneming ophoudt te bestaan*.

Het Fonds was van oordeel dat het zijn tussenkomst in betaling kon beperken tot de achterstallige wedden en vakantiegelden, met uitsluiting van de opzeggingsvergoeding en ook met uitsluiting van een «vergoeding wegens ontslag», meestal «sluitingspremie» genoemd, geregeld door de wet van 28 juni 1966, althans voor de werknemers, die korte tijd na het faillissement door het overnemend bedrijf in dienst overgenomen waren.

8. De vijfde en de zesde kamer van uw hof hebben, op 22 mei 1986 en 10 oktober 1986, op eensluidend advies van het openbaar ministerie, het hoger beroep van het Fonds, ingesteld tegen respectievelijk het vonnis van 5 april 1985 van de Arbeidsrechtbank te Brugge en het vonnis van 11 september 1985 van de Arbeidsrechtbank te Kortrijk, ongegrond verklaard, de aangevochten vonnissen bevestigd en aan de betrokken werknemer, naast zijn achterstallig loon en vakantiegeld, waartoe het Fonds zich beperkt had, tevens een opzeggingsvergoeding en een sluitingspremie toegekend⁴.

Tegenover bovenvermelde arresten van uw hof stond een arrest van het Arbeidshof te Antwerpen, afdeling Antwerpen, 4e Kamer, van 24 januari 1986, waarbij de gevorderde opzeggingsvergoeding afgewezen werd. Dit laatste arrest was het voorwerp van een voorziening in cassatie die bij arrest van 19 januari 1987 door het hoogste hof verworpen werd. Wij komen hier later uitvoeriger op terug.

9. Alvorens nader in te gaan op bovenvermelde rechtspraak en de vragen die daarbij rezen, lijkt het nuttig een paar begrippen uit de wetten van 28 juni 1966 en van 30 juni 1967 toe te lichten.

10. Voor het begrip «sluiting van onderneming» verwijst de wet van 30 juni 1967 naar de artikelen 2 en 2bis van de wet van 28 juni 1966.

Volgens art. 2 van deze laatste wet is er «sluiting van de onderneming» wanneer, in geval van definitieve stopzetting van de hoofdactiviteit van de onderneming of van een afdeling ervan, het aantal tewerkgestelde werknemers wordt verminderd beneden het vierde van het aantal werknemers dat er gemiddeld was tewerkgesteld tijdens het voorgaande kalenderjaar.

Deze twee voorwaarden dienen tegelijkertijd vervuld te zijn, nl. de definitieve stopzetting van de hoofdactiviteit van de onderneming of van een afdeling ervan, en de vermindering van het aantal tewerkgestelde werknemers beneden de 25% in vergelijking met de gemiddelde personeelsbezetting in het vorige kalenderjaar. Dit blijkt overduidelijk uit de rechtspraak van het hof van Cassatie⁵.

Het hof van Cassatie beslist in dit verband dat, wanneer wordt vastgesteld dat er geen definitieve stopzetting van de hoofdactiviteit van de onderneming is in de zin van art. 2 van de wet van 28 juni 1966, de voordelen van de wet van 30 juni 1967 niet kunnen worden toegekend⁶.

11. Bij de wet van 28 juli 1971 werd in de wet van 28 juni 1966 een art. 2bis ingelast waarin aan het Beheerscomité van het Fonds de bevoegdheid werd gegeven de verplaatsing van de exploitatiezetel, de fusie of de verkoop van de onderneming *gelijk te stellen met een sluiting* van een onderneming.

De wet van 30 maart 1976 betreffende de economische herstelmaatregelen heeft bovendien deze bevoegdheid van het Beheerscomité tot gelijkschakeling uitgebreid tot de herstructurering van een onderneming, mits met een zesmaandelijke goedkeuring door de minister van Tewerkstelling en Arbeid⁷.

12. De bepalingen van art. 2bis van de wet van 28 juni 1966 werden dan op hun beurt in art. 2 van de wet van 30 juni 1967 ingevoegd door de wet van 30 maart 1976 betreffende de economische herstelmaatregelen, zodat de verplichtingen van het Fonds bij gelijkstelling met sluiting thans verder reiken dan de uitbetaling van de sluitingspremies.

Het Fonds heeft in deze gevallen nu ook de verplichting tot betaling van lonen, vergoedingen en voordelen ten aanzien van de werknemers die niet door de nieuwe werkgever worden overgenomen met behoud van alle rechten die zij ten aanzien van hun gewezen werkgever konden laten gelden.

13. Het is voornamelijk de toepassing van de wet van 30 juni 1967, als gewijzigd door de wet van 30 maart 1976, die aanleiding heeft gegeven tot de verschillende rechtspraak

⁵ Cass., 23 juni 1976, *R.W.*, 1976-77, 1003; Cass., 17 juni 1985, *T.S.R.*, 1985, 373.

⁶ Zie Cass., 17 juni 1985, reeds vermeld.

⁷ De Herstellwet van 22 januari 1985 houdende sociale bepalingen heeft nu een permanent karakter aan deze bevoegdheid van het Beheerscomité verleend.

³ Jaarverslag R.V.A. 1985, p. 4.51.

⁴ Arbh. Gent, afd. Brugge, 22 mei 1986, *R.W.*, 1986-87, 1638; Arbh. Gent, afd. Brugge, 10 oktober 1986, *R.W.*, 1986-87, 2237, en *J.T.T.*, 1987, 168. Zie ook Arbh. Luik, 1 september 1986, *J.T.T.*, 1987, 169.

van ons Arbeidshof en het Arbeidshof te Antwerpen.

Zowel in de twee zaken die door uw hof werden behandeld als in de zaak die door het Arbeidshof te Antwerpen werd beslecht, betrof het een onderneming waarvan het faillissement werd vastgesteld, het voltallig personeel door de curator werd ontslagen, het failliete bedrijf door de curator werd verkocht en een belangrijk aantal van de ontslagen werknemers na enkele weken door de nieuwe onderneming in dienst werd genomen, maar dan onder gewijzigde voorwaarden en met verlies van anciënniteit.

Noch de Collectieve Arbeidsovereenkomst nr. 32, afgesloten in de Nationale Arbeidsraad op 28 februari 1978, noch de Collectieve Arbeidsovereenkomst nr. 32bis afgesloten op 7 juni 1985, waren hier van toepassing. De Richtlijn nr. 77/187/EEG, waarvan de Collectieve Arbeidsovereenkomst nr. 32 in feite de uitvoering was, is immers niet van toepassing op een onderneming waarvan de vervreemder in staat van faillissement is verklaard⁸. De Collectieve Arbeidsovereenkomst nr. 32bis gesloten in de Nationale Arbeidsraad op 7 juni 1985 en in werking getreden op 1 augustus 1985, was evenmin van toepassing nu de sluitingen ter zake dagtekenen van vóór deze datum.

Het Beheerscomité van het Fonds had in bedoelde gevallen de wetten van 28 juni 1966 en 30 juni 1967, op de gefailleerde ondernemingen toepasselijk verklaard, kende aan de niet-overgenomen werknemers alle voordelen toe die in bovengenoemde wetten worden bepaald, doch aan de overgenomen werknemers slechts de contractuele vergoedingen met uitzondering van de verbrekingsvergoeding.

De werknemers wier zaak voor uw hof werd gebracht, vorderden van het Fonds zowel de contractverbrekingsvergoeding als de sluitingspremie. Deze werden zowel door de eerste rechter als door uw Arbeidshof toegekend. Het hof was hierbij met de eerste rechter klaarblijkelijk van oordeel dat uit de stukken ongetwijfeld bleek dat het Beheerscomité de sluiting, of de gelijkstelling met sluiting, had erkend aangezien het besliste de wetten op de sluiting van ondernemingen toe te passen en trouwens in zijn beslissing zelfs de datum van de sluiting had bepaald. Het Beheerscomité had als juridische basis voor zijn beslissing naar art. 2bis, eerste lid, van de wet van 28 juni 1966 en naar art. 2, § 2, van de wet van 30 juni 1967 verwezen, waaruit volgens het hof ook voldoende bleek dat de gedwongen verkoop die de curator deed, gelijkgesteld was met een sluiting, zodat de vraag of er wel sluiting was geweest in de zin van art. 2 van de wet van 28 juni 1966 zich niet eens meer voordeed.

Uit de voorbereidende teksten van de wet van 28 juli 1971 tot wijziging van de wet van 28 juni 1966, heeft uw hof afgeleid dat het Beheerscomité niet gemachtigd was de verkoop van een onderneming slechts voor een deel van de werknemers met sluiting gelijk te stellen⁹.

Er werd dan ook beslist dat het Fonds ten onrechte deze beperking had doorgevoerd. De naderhand overgenomen werknemers werden tevens gerechtigd verklaard op de sluitingsvergoeding nu zij door de werkgever of door diens toedoen niet onmiddellijk in een andere onderneming waren

tewerkgesteld met behoud van loon en anciënniteit.

De lonen en vergoedingen, opeisbaar krachtens de wet en de individuele of collectieve arbeidsovereenkomsten, achtte uw hof verschuldigd op grond van art. 2, § 1, van de wet van 30 juni 1967, daar de gefailleerde werkgever zijn verplichtingen niet had nageleefd en de werknemers afgedankt had.

Enkel aan bepaalde contractuele verplichtingen voldoen, doch niet aan andere, was volgens uw hof juridisch niet te verantwoorden nu het hier om een wetgeving van openbare orde ging.

14. In de door het Arbeidshof te Antwerpen behandelde zaak was de eis van de werknemer beperkt tot het vorderen van de verbrekingsvergoeding.

De eerste rechter had de vordering gegrond verklaard door uit de feitelijke gegevens van de zaak af te leiden dat er sluiting was van de failliete onderneming, daar de verkoop beperkt was gebleven tot een transactie van de produktiefactoren, terwijl de onderneming een ondeelbaar geheel uitmaakt van produktiemiddelen en arbeidskrachten en doordat het ontslag van het voltallig personeel door de curator de voorwaarde inzake personeelsvermindering had verwezenlijkt.

Het hof te Antwerpen daarentegen, op eensluidend advies van het openbaar ministerie, was van oordeel dat er geen sluiting van de onderneming was in de zin van de wet, daar de onderneming economisch was blijven bestaan — dezelfde activiteiten waren met een onderbreking van drie weken op dezelfde plaats hervat en 23 van de 28 personeelsleden werden overgenomen. Het Arbeidshof te Antwerpen was de mening toegedaan dat de gegevens met betrekking tot behoud van loon en anciënniteit dan ook niet meer onderzocht dienden te worden.

15. Op het eerste middel tot cassatie, ingesteld door de werknemer, afgeleid uit de schending van art. 2, inzonderheid het vierde lid, van de wet van 28 juni 1966, antwoordde het hoogste hof bij arrest van 19 januari 1987 als volgt:

«Overwegende dat, blijkens art. 2, vierde lid, van de wet van 28 juni 1966, twee voorwaarden zijn gesteld opdat er sluiting van onderneming zou zijn in de zin van die wet: 1. definitieve stopzetting van de hoofdactiviteit van de onderneming of van een afdeling ervan; 2. vermindering van het aantal tewerkgestelde werknemers beneden een bepaald minimum;

Overwegende dat het arrest nagaat of de tweede voorwaarde ten deze is vervuld; dat het voorts beslist dat verkoop en herstructurering van de onderneming niet met sluiting worden gelijkgesteld; dat het arrest de vraag of het uit de in het middel vermelde omstandigheden, te weten faillissement van de onderneming, verkoop van haar goederen en ontslag van het personeel, vermocht af te leiden dat de hoofdactiviteit van de onderneming of van een afdeling ervan niet definitief werd stopgezet, niet onderzoekt en zich hierover niet uitspreekt; dat er blijkens de vermeldingen van het arrest over die vraag geen betwisting was, nu het arrest constateert dat de beide partijen stellen dat 'de technische produktiefactoren, overgekocht en in exploitatie gesteld door de cessionaris, ongewijzigd bleven' en op grond van die vaststelling aanneemt, zonder dienaangaande te worden aangevochten, dat 'de onderneming economisch is blijven bestaan — dezelfde activiteiten zijn met een onderbreking van drie weken op dezelfde plaats hervat';

⁸ Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen, 7 februari 1985, *J.T.T.*, 1985, 163.

⁹ *Parl. Besch.*, Kamer, 1970-71, nr. 987/1, p. 3 en 4. Zie arresten Arbh. Gent, 22 mei en 10 oktober 1986, eerder vermeld.

Overwegende dat voormeld oordeel, blijkens hetwelk er geen definitieve stopzetting van de activiteit van de onderneming was, volstaat om de beslissing naar recht te verantwoorden.»

Op het tweede middel dat betrekking heeft op art. 2, § 2, van de wet van 30 juni 1967 antwoordt het hoogste Hof als volgt:

«Overwegende dat het arrest oordeelt 'dat de onderneming economisch is blijven bestaan'; dat de rechters ingevolge dit oordeel niet hoefden te antwoorden op het middel dat gegrond was op een bepaling die van toepassing is wanneer een onderneming ophoudt te bestaan.»

16. Het arrest van het Arbeidshof te Antwerpen van 24 januari 1986, heeft geen rekening gehouden met de beslissing van het Beheerscomité, dat de verkoop van de onderneming gelijkstelde met een sluiting.

De verwerping van de voorziening door het Hof van Cassatie ligt weliswaar in de lijn van zijn vroegere rechtspraak en berust op de vaststelling dat het aan de *feitenrechter* staat, met inachtneming van de feitelijke omstandigheden, te beslissen of de hoofdactiviteit van een onderneming of van een afdeling ervan definitief is stopgezet¹⁰.

Voorheen bestond er trouwens reeds een strekking van de rechtspraak om aan de rechter een controlebevoegdheid te geven inzake beslissingen van het Beheerscomité¹¹.

Nu het arrest van het Hof van Cassatie betrekking heeft op de beoordeling van een feitelijke vaststelling door het Arbeidshof te Antwerpen, impliceert het geen principiële beslissing en is de hierboven aangehaalde rechtspraak van uw Hof niet in tegenspraak met het cassatiearrest van 19 januari 1987.

17. Uw besproken rechtspraak is trouwens niet alleenstaande. Ook in andere rechtsgebieden is deze zienswijze voordien reeds bijgevalen¹².

De erkenning van de sluiting of de gelijkstelling met sluiting na faillissement heeft dus tot gevolg dat de werknemer aan wiens arbeidsovereenkomst hoe dan ook een einde wordt gemaakt, zowel recht heeft op een sluitingsvergoeding — behoudens wanneer hij door toedoen van zijn werkgever in een andere onderneming wordt tewerkgesteld met behoud van loon en anciënniteit — als op zijn achterstallig loon, en alle vergoedingen en voordelen die hem verschuldigd zijn krachtens de wet op de collectieve arbeidsovereenkomsten, met inbegrip van de verbrekingsvergoeding wanneer zijn gewezen werkgever zijn geldelijke verplichtingen niet nakomt.

18. Aan een bijkomende vraag vanaf wanneer interesten moeten worden toegekend op de door het Sluitingsfonds te betalen voordelen, bedoeld in de wet van 28 juni 1966 alsook in die van 30 juni 1967, zou een uitgebreide studie kunnen worden gewijd waarvoor de tijd ons echter thans ontbreekt.

¹⁰ Cass., 15 april 1985, *J.T.T.*, 1985, 356; Cass., 20 mei 1985, nr. 4670.

¹¹ Arbh. Bergen, 26 oktober 1979, *T.S.R.*, 1980, 45; Arbh. Bergen, 17 februari 1982, *S.R.K.*, 1982, 144. Verg. Cass., 29 januari 1981, *R.W.*, 1981-82, 2823; Cass., 18 mei 1981, *R.W.*, 1981-82, 1117, met noot.

¹² Arbh. Brussel, 10 januari 1985, *S.R.K.*, 1985, 268; Arbh. Luik, 7 juni 1985, *J.T.T.*, 1985, 359; Arbh. Luik, 1 september 1986, *J.T.T.*, 1986, 169.

Een vluchtig onderzoek toont aan dat het krachtens artikel 9 van de wet van 28 juni 1966 tot de opdracht van het Sluitingsfonds behoort aan de belanghebbende werknemers de sluitingspremies te betalen wanneer de werkgever in gebreke blijft dit te doen binnen de gestelde termijn, zonder dat daartoe een aanvraag van de werknemer vereist is. Immers heeft de werkgever krachtens artikel 17 van deze wet een meldingsplicht tegenover het Sluitingsfonds. Daarentegen, voor de voordelen bepaald in de wet van 30 juni 1967, moet het verzoek tot betaling bij het Fonds worden ingediend op initiatief van de werknemer ingevolge de bepalingen van artikel 6 van deze wet.

19. Bij het eerder besproken arrest van 22 mei 1986 beslist uw hof dat, aangezien de vorderingen niet gebaseerd waren op de wet van 12 april 1965 betreffende de bescherming van het loon der werknemers, artikel 10 van deze wet, dat bepaalt dat voor het loon van rechtswege rente verschuldigd is met ingang van het tijdstip waarop het eisbaar wordt, niet van toepassing was. De aanspraken van de rechthebbende tegen het Fonds vloeien immers voort uit de wet en niet uit een overeenkomst met het Fonds en evenmin uit een overname door laatstgenoemde van de verbintenissen van de werkgever. Vandaar dat moet worden aangenomen dat het Fonds geen loon verschuldigd is in de zin van de wet van 12 april 1965, zodat er *geen wettelijke interesten* van rechtswege toegekend kunnen worden¹³.

20. Bij arrest van het Hof van Cassatie van 13 oktober 1986, waarbij het cassatieberoep tegen het arrest van het Arbeidshof te Antwerpen, afdeling Hasselt, van 18 mei 1985, verworpen werd, werd onder meer gezegd dat op de door de werkgever verschuldigde sluitingsvergoeding, als bedoeld in artikel 6 van de wet van 28 juni 1966, wel van rechtswege rente verschuldigd is overeenkomstig artikel 10 van de Loonbeschermingswet, omdat deze tenslotte in functie van de arbeidsverhouding toegekend wordt.

In een omstandige daarop volgende noot was de heer R. Boes van mening dat noch de sluitingsvergoeding door de werkgever verschuldigd, noch de door het Fonds uit te betalen vergoedingen, als tegenprestatie voor geleverde arbeid betaald worden en derhalve zeker niet als loon in arbeidsrechtelijke zin aangemerkt kunnen worden¹⁴.

21. Aangezien de sluitingswetten zelf evenmin bepalen dat interesten op de door het Sluitingsfonds te betalen bedragen van rechtswege verschuldigd zijn, kunnen deze slechts gevorderd worden op grond van de bepalingen van artikel 1153 van het Burgerlijk Wetboek, wegens het daarin opgenomen wettelijk vermoeden van vertraging in de uitvoering van de verplichtingen. Zij zijn dan ook principieel pas verschuldigd vanaf de dag van de aanmaning. Echter rijst nog de bijkomende vraag wanneer er sprake kan zijn van een werkelijke ingebrekestelling tot betaling¹⁵. Zo de

¹³ Cass., 1 oktober 1975, *R.W.*, 1975-76, 1688; Arbrb. Brussel, 20 december 1982, *J.T.T.*, 1983, 119; R. SWENNEN, «De wetgeving op de sluiting van ondernemingen», *J.T.*, 1980, 189; E. KEEREMAN, «De loonwaarborg volgens de wet van 30 juni 1967», *J.T.T.*, 1986, 391; Arbh. Gent, 22 mei 1986, *R.W.*, 1986-87, 1638.

¹⁴ Cass., 13 oktober 1986, *R.W.*, 1986-87, 1708, met noot R. BOES.

¹⁵ R. DEKKERS, *Handboek van burgerlijk recht*, II, nrs. 360-363.

inmorastelling al een feitenkwesie is die verband houdt met de wilsuiging en aan geen bepaalde vormvereisten onderworpen is, moet deze niettemin steeds in verband gebracht worden met de onmisbare controleopdracht van het Fonds.

Welnu, in het kader van de wet van 30 juni 1967 wordt het Sluitingsfonds niet onmiddellijk schuldenaar van de werknemer wanneer de werkgever zijn verplichtingen niet nakomt, maar eerst op het ogenblik van de aanvraag van de werknemer. De aanvraag is dus ter zake het juridisch feit waardoor het recht tot betaling aan de werknemer door het Sluitingsfonds pas *ontstaat*, en zou op zichzelf geen ingebrekestelling kunnen uitmaken.

22. Er dient daarenboven nog opgemerkt te worden dat het Fonds, alvorens over te gaan tot de toekenning van een aanvraag om tussenkomst, de zaak normaliter dient te onderzoeken. De werknemer kan immers geen vordering tegen het Fonds instellen alvorens is voldaan aan de bepalingen van art. 6 van de wet van 30 juni 1967, dit is nadat op initiatief van de werknemer een *verzoek* — daardoor nog niet gelijk te stellen met een aanmaning — tot betaling is ingediend op de door de Koning bepaalde wijze en met opgave van de door de Koning bepaalde inlichtingen die de werkgever of de curator alsmede de werknemer dienen te verstrekken¹⁶. Dit impliceert noodzakelijkerwijze een voorafgaande administratieve informatieverplichting vanwege het Fonds binnen een redelijke termijn zodat, wanneer het Fonds zich niet schuldig heeft gemaakt aan tekortkomingen bij de behandeling van het dossier, de gerechtelijke interesten slechts zouden verschuldigd zijn vanaf de dagvaarding¹⁷.

Op dit punt wijkt de zienswijze van uw hof af van bovenvermelde stelling, waar het beslist dat de aanvraag, in casu het indienen van het model BC 901, de verwijlinteressen reeds doet lopen omdat het bedrag van de schuld op het model BC 901 is komen vast te staan¹⁸. Voornoemd artikel 1153 van het Burgerlijk Wetboek vereist zelfs niet dat het voorwerp van de eis gepreciseerd is door uitdrukking van een bepaalde som, wat althans niet wegneemt dat wettelijke interest slechts verschuldigd is bij vertraging in de uitvoering van de verbintenis¹⁹. Interesten kunnen naar deze zienswijze slechts worden toegekend vanaf een latere aanmaning tot betalen ofwel vanaf de dagvaarding of het inleidend verzoekschrift²⁰.

23. Artikel 17 van de wet van 28 juni 1966 en het ter uitvoering hiervan genomen koninklijk besluit van 20 september 1967 leggen een wettelijke mededelingsplicht op aan de werkgever.

Daar de wet van 28 juni 1966 voor de sluitingsvergoeding nochtans geen aanvraag vereist vanwege de werknemer, ontstaat betalingsverplichting van het Sluitingsfonds op het

ogenblik dat de werkgever binnen vijftien dagen die vergoeding niet betaalt en zijn dus vanaf dan, indien gevraagd, moratoire interesten verschuldigd door het Fonds. Door de werkgever echter is er rente verschuldigd overeenkomstig artikel 10 van de Loonbeschermingswet naar de recente rechtspraak van het eerder vermelde cassatiearrest van 13 oktober 1986.

24. Wat betreft althans de vorderingen ingesteld tegen het Sluitingsfonds heeft uw hof de verwijlinteressen steeds toegekend op nettobedragen, zich daarbij richtend naar de zienswijze van het Opperste hof²¹.

Er dient daarenboven nog volledigheidshalve aangestipt te worden dat de arbeidsrechtsmachten onbevoegd zijn om de inschrijving van interesten op het bevoorrecht passief van een faillissement te bevelen, en evenmin bevoegd zijn om te beslissen over de loop van interesten ten laste van de boedel²².

In de loop van het kalenderjaar 1986 hebben de kamers van uw hof, voorgezeten door de zeven thans nog overgebleven beroepsmagistraten van uw hof, 1346 zaken afgehandeld waarvan 1302 bij eindarrest en 44 bij doorhaling, terwijl het aantal nieuw ingeleide zaken 1329 bedroeg.

- Vorig jaar mochten wij reeds vaststellen dat, ondanks het toen reeds beperkt aantal magistraten, de rechtsbedeling in uw hof vrij gunstig verliep, dank zij de onverdroten inzet van allen.

Reeds toen echter kon worden voorzien dat deze buitengewone inspanningen niet lang meer zouden kunnen worden volgehouden, en dat uw hof verplicht zou zijn het houden van enkele terechtzittingen weldra te schorsen totdat de formatie van de zetel weer voltallig zou zijn. Pas enkele maanden later werd dit dan ook reeds werkelijkheid.

De maandelijkse statistieken leren ons thans dat, ondanks alle verdere lofwaardige inspanningen, het aantal voor uw hof hangende zaken inmiddels gestegen is van 2369 einde juni 1986 tot 2606 einde juni 1987, dat is een stijging van 10%.

Deze aangroei is niet enkel te wijten aan het bijzonder hoog aantal inleidingen tijdens het voorbije gerechtelijk jaar, doch meteen aan het teruglopen van het aantal afgehandelde zaken. Het aantal nieuw ingeschreven zaken klom immers tijdens deze periode op tot 1463, het hoogste getal sedert 1980, terwijl het aantal afgehandelde zaken tot 1226 teruggebracht werd tegenover 1310 in het gerechtelijk jaar 1985-1986, ruim 9% minder.

Met inachtneming van de maanden aanslepende vacatures, een toestand waarop wij reeds meer dan eens, jaar na jaar, de aandacht hebben gevestigd, is deze prestatie nog bevredigend te noemen.

De eis van behoorlijk bestuur laat niet toe dat verder wordt getalmd met de twee benoemingen van beroepsmagi-

¹⁶ Cass., 30 mei 1973, *J.T.T.*, 1974, 39; Cass., 17 maart 1976, *R.W.*, 1976-77, 831, met noot; Cass., 31 januari 1983, *R.W.*, 1983-84, 435.

¹⁷ Arbh. Brussel, 10 januari 1985, *S.R.K.*, 1985, 268.

¹⁸ Arbh. Gent, 6e Kamer, 27 oktober 1986, A.R. 425/85, onuitg.; Arbh. Gent, 6e Kamer, 24 november 1986, A.R. 366/85 onuitg.; *Contra*: R. SWENNEN, *op. cit.* p. 189, met verwijzing naar Arbh. Gent, 6e Kamer, 17 maart 1980.

¹⁹ Cass., 8 december 1986, *S.R.K.*, 1987, 110.

²⁰ Arbh. Bergen, 3 november 1986, *S.R.K.*, 1987, 112.

²¹ Cass., 10 maart 1986, *J.T.T.*, 1986, 189; Cass., 17 november 1986, *S.R.K.*, 1987, 91, met noot M. LECLERCQ; Arbh. Antwerpen, 27 november 1986, *S.R.K.*, 1987, 92, met noot H. FUNCK; Arbh. Luik, 13 november 1986, met noot, *S.R.K.*, 1987, 112. *Contra*: Brutoloon — Arbh. Gent, 26 september 1986, *S.R.K.*, 1987, 13; Arbh. Gent, 3 november 1986, onuitg.; Arbh. Gent, 28 november 1986, onuitg.

²² Cass., 9 december 1985, *J.T.T.*, 1987, 64.

straten in uw hof. Deswege hopen wij op een spoedige oplossing. Het verminderd effectief van deze magistraten heeft tot gevolg een afremming van de rechtsbedeling, die wat uw hof betreft, zou kunnen worden voorkomen door de openstaande plaatsen binnen een redelijke termijn aan te vullen.

In de arbeidsrechtbanken werden er voor de rechtsbedeling, tijdens het gerechtelijk jaar 1986-1987, positieve resultaten geboekt.

Naar de cijfergegevens tot einde juni 1987 werden er 23.059 nieuwe zaken ingeschreven, wat, vergeleken met de gegevens van het vorig gerechtelijk jaar, neerkomt op een vermeerdering van ca. 1000 eenheden. Niettemin, dank zij volgehouden inspanningen, was deze gevoelige stijging niet van aard om het aantal hangende zaken te vergroten, wel

integendeel: 23.520 zaken werden tijdens deze periode definitief afgehandeld tegenover 23.355 zaken in het vorig gerechtelijk jaar.

Aan te stippen valt dat, voor het gerechtelijk jaar 1986-1987, volgens de indeling per artikel van het Gerechtelijk Wetboek, alleen reeds in de materies bedoeld bij artikel 580 van het Gerechtelijk Wetboek — pensioenen uitgezonderd — aldus meestal inzake werkloosheidsgeschillen en inning van bijdragen voor de sociale zekerheid — het aantal rechterlijke beslissingen 11.662 beliep, wat nagenoeg 50% is van alle afgehandelde zaken.

Wat de arbeidsauditoraten betreft stellen we vast dat het aantal in behandeling zijnde strafzaken van 1361 op 1 januari 1987 verminderd werd tot 903 zaken op 30 juni 1987.

HET BEGRIP RELEVANTE MARKT IN ARTIKEL 86 VAN HET EEG-VERDRAG

A. Inleiding

1. Artikel 86 EEG-Verdrag beoogt volgens het Hof van Justitie de instandhouding van een daadwerkelijke mededinging binnen de gemeenschappelijke markt¹. Het in dit artikel gestelde verbod is van toepassing op het misbruik van een economische machtspositie, ongeacht of dit door een of meerdere ondernemingen wordt gepleegd. Voor een beoordeling van de aangeklaagde feiten dient de markt te worden afgebakend waarbinnen de aangevochten gedraging zich voordoet.

2. Het bestaan van een voldoende restant-mededinging is een absoluut vereiste². Een onderzoek naar het bestaan van deze restant-mededinging leidt onvermijdelijk tot een onderzoek naar het aandeel van de betrokken ondernemingen op de relevante markt en het aandeel van hun concurrenten op deze markt.

Bij distributieovereenkomsten onderzoekt de Commissie meestal de op de relevante markt aanwezige interbrand en/of intrabrand competition³.

Bij samenwerkingsovereenkomsten bekijkt de Commissie de grootte van het marktaandeel en de concurrentiedruk die andere bedrijven kunnen uitoefenen⁴.

3. Het is duidelijk dat de afbakening van de relevante markt steunt op de appreciatie van een aantal feiten. Een verschillende interpretatie van dezelfde gegevens geeft uiteraard een verschillende oplossing, wat onmiddellijk de meningsverschillen verklaart die de Commissie en Hof van Justitie in bepaalde zaken hadden⁵.

4. Om tot een juist omschrijven markt te kunnen komen zal een combinatie van de verschillende begrenzingsmogelijkheden noodzakelijk zijn. De begrenzing van de markt kan op drie manieren gebeuren: afbakening in de tijd, afbakening in de ruimte en produktgewijze afbakening. We zullen voor elk van deze specifieke afbakeningen de tendensen trachten naar voren te brengen die uit de beschikkingen en arresten blijken.

Naast deze drie afbakeningswijzen zijn andere mogelijkheden denkbaar, doch zowel de Commissie als het Hof van Justitie hebben tot op heden slechts de drie hierboven genoemde afbakeningsmogelijkheden gebruikt.

B. Afbakening in de ruimte

5. Artikel 86 EEG-Verdrag bepaalt dat het misbruik van machtspositie moet gebeuren op de gemeenschappelijke markt of op een wezenlijk deel ervan. Van fundamenteel belang is dus te weten wat de Commissie en het Hof van Justitie als een wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt aanvaarden. De omvang van dit «wezenlijk deel» wordt in de tekst van artikel 86 immers nergens aangeduid⁶.

et entreprises dominantes en droit communautaire, Semaine de Bruges, 1977, De Tempel, 1977, 512.

⁵ Continental Can Company-beschikking, 9 december 1971, *Pb. L* 7, 8 januari 1972 en H.v.J., 21 februari 1973, zaak 6-72: CCC tegen Commissie, *Jur.* 1973, 215.

⁶ Interpretatie van het begrip «wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt» in artikel 86 EEG-Verdrag: zie VERSTRYNGE,

¹ H.v.J., 21 februari 1973, zaak 6-72: Continental Can tegen Commissie, *Jur.* 1973, 215.

² VAN GERVEN, W., MARESCEAU, M., STUYCK, J., *Handels- en economisch recht*, II, Gent, Story, 1985, 171.

³ Interbrand competition: de mogelijkheid van concurrentie tussen het kartel en ondernemingen die niet tot het kartel behoren maar gelijksoortige producten op de markt brengen.

Intrabrand competition: de mogelijkheid van concurrentie tussen de verschillende wederverkopers van producten die van een zelfde merk zijn voorzien.

⁴ SCHRÖTER, H., «Le concept de 'marché en cause' dans l'application des articles 66, paragraphe 7, du Traité CECA et 86 du Traité CEE», *La réglementation du comportement des monopoles*

6. Vorig jaar, in de Bekendmaking van 3 september 1986 inzake overeenkomsten van geringe betekenis die niet onder artikel 85, lid 1, van het EEG-Verdrag vallen (*Pb.*, C 231/02, 12 september 1986), maakte de Commissie haar standpunt inzake de afbakening van de relevante geografische markt opnieuw kenbaar: «De relevante geografische markt is het gebied binnen de Gemeenschap waarin de overeenkomst effect sorteert. Dat gebied valt samen met de gemeenschappelijke markt in zijn geheel wanneer de contractproducten in alle Lid-Staten regelmatig aangeboden en gevraagd worden. Als de contractproducten in een gedeelte van de gemeenschappelijke markt niet aangeboden en gevraagd kunnen worden of wanneer zij daar slechts in beperkte hoeveelheden of met onregelmatige tussenpozen worden aangeboden of gevraagd, dan dient met dit gedeelte van de gemeenschappelijke markt geen rekening te worden gehouden.

De relevante geografische markt zal met name enger zijn dan de gemeenschappelijke markt in zijn geheel in gevallen waar:

— het contractprodukt, gezien de aard en eigenschappen daarvan, zoals bijvoorbeeld hoge transportkosten in verhouding tot de waarde van het produkt, weinig mobiel is, of

— het verkeer van het contractprodukt binnen de gemeenschappelijke markt wordt bemoeilijkt door maatregelen van de staat, die de toegang tot nationale markten beperken, zoals kwantitatieve beperkingen, grote verschillen in belastingen of niet-tarifaire handelsbelemmeringen in de vorm van voorschriften over typegoedkeuring of veiligheidseisen. Het bestaan van dergelijke belemmeringen kan ertoe leiden dat het grondgebied van een Lid-Staat als de relevante geografische markt moet worden beschouwd. Zulks zal echter slechts gerechtvaardigd zijn indien die belemmeringen niet kunnen worden overwonnen door een redelijke inspanning en tegen aanvaardbare kosten.»

Dit standpunt, door de Commissie ingenomen i.v.m. het begrip relevante geografische markt in artikel 85 EEG-Verdrag, kan ook zonder problemen toegepast worden op het artikel 86.

Territoriale en kwantitatieve dimensie⁷

7. In verband met de territoriale dimensie wordt algemeen aanvaard dat de relevante markt niet groter moet zijn dan het gebied van één Lid-Staat⁸, en zelfs een gedeelte van een Lid-Staat kan omvatten⁹. Uiteraard is het mogelijk dat in sommige gevallen de gehele Gemeenschap als relevante geografische markt worden genomen.

We moeten hier wel opmerken dat tot op heden noch de

Commissie, noch het Hof van Justitie een uitspraak heeft moeten doen over de vraag of Ierland, Denemarken of het Groothertogdom Luxemburg elk een wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt uitmaken¹⁰.

8. Naast de territoriale dimensie mogen we echter de kwantitatieve dimensie niet uit het oog verliezen. In het «Suiker-arrest» besliste het Hof van Justitie dat, bij de afbakening van een bepaald gebied als wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt, dient te worden gelet op de structuur en de omvang van de produktie en de consumptie van het produkt, alsook op de gewoonten en economische mogelijkheden van kopers en verkopers¹¹.

Transportkosten

9. Bij de afbakening van de markt werden de transportkosten van het produkt geregeld onderzocht.

In de Continental Can-beschikking baseerde de Commissie zich bij de afbakening van de relevante markt op de ligging van de bedrijven en hun vervoermogelijkheden. De Commissie stelde de limiet voor economische rentabiliteit van vervoer en aflevering van lege verpakking op 150 tot 300 km voor grote verpakkingen en op 500 tot 1000 km voor kleine verpakkingen¹².

In de Chiquita-beschikking bepaalde de Commissie in verband met de transportkosten: «... bovendien vormden de transportkosten voor de dealers-rijpers geen probleem om het distributiesysteem van UBC na te leven en de bananen in de haven van Rotterdam of Bremerhaven te komen ophalen¹³.

Overheidsmaatregelen als basis voor geografische afbakening

10. Ook overheidsmaatregelen kunnen de afbakening van de relevante geografische markt beïnvloeden.

Ingevolge een nationale reglementering betreffende de afgifte van gelijkvormigheidsattesten en de controles in verband hiermee, werden in de General Motors-zaak¹⁴ en in de British Leyland-zaak¹⁵ respectievelijk het Belgische grondgebied en het Britse grondgebied als relevante geografische markten aanvaard.

C. De relevante dienstenmarkt

11. Allereerst moeten we opmerken dat er naast een relevante produktmarkt ook een relevante dienstenmarkt bestaat¹⁶.

¹⁰ In het Suiker-arrest werden de Belgische en de Luxemburgse suikermarkt als één geheel beschouwd.

¹¹ H.v.J., 16 december 1975, gevoegde zaken 40 tot 48, 50, 54 tot 56, 111, 113 en 114-73: Suiker Unie e.a. tegen Commissie, *Jur.* 1975, 1663.

¹² CCC-beschikking, 9 december 1971, *Pb. L* 7, 8 januari 1972.

¹³ Chiquita-beschikking, 17 december 1975, *Pb. L* 95, 9 april 1976.

¹⁴ General Motors Continental-beschikking, 19 december 1974, *Pb. L* 29, 3 februari 1975; H.v.J., 13 november 1975, zaak 26-75: GMC tegen Commissie, *Jur.* 1975, 1367.

¹⁵ British Leyland-beschikking, 2 juli 1984, *Pb. L* 207, 2 augustus 1984.

¹⁶ VAN GERVEN, W., MARESCAU, M., STUYCK, J., o.c., 313.

J.F., «Het begrip relevante markt in het EEG-mededingingsrecht», *S.E.W.*, 1980, 416-417.

⁷ VAN DAMME, J.A., «De concurrentieregels van de EEG», *T.P.R.*, 1979, 640-641.

⁸ VAN DAMME, J.A., o.c., 640; AKYÜREK-KIEVITS, H.E., noot onder NBIM tegen Commissie, *S.E.W.*, 1984, 744.

⁹ Suiker-beschikking: de Zuidduitse suikermarkt werd als een wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt aanvaard. Zie ook SCHRÖTER, H., o.c., 515; MARESCAU, M. en STUYCK, J., «Europees kartelrecht (1974-1981)», *T.P.R.*, 1982, 527.

De Commissie onderzocht, zowel in de GEMA-zaak¹⁷ als in de GVL-zaak¹⁸, een monopoliepositie inzake dienstverlening aan kunstenaars. In de GEMA-beschikking besliste de Commissie dat GEMA een absoluut monopolie bezat inzake muzikauteursrechten in West-Duitsland, zowel in haar relatie met de muzikaanbieders (componisten, tekstschrijvers en uitgevers), als in haar relatie met de muziekexploitanten. In de GVL-beschikking stelde de Commissie een feitelijk monopolie vast op de dienstenmarkt voor de waarneming van de rechten uit tweede exploitatie van uitvoerende kunstenaars en fabrikanten in Duitsland¹⁹.

12. De General Motors-zaak²⁰ en de British Leyland-zaak²¹ zijn met elkaar vergelijkbaar daar het in beide gevallen ging over een monopolie inzake aflevering van een gelijkvormigheidsattest voor respectievelijk in België en in het Verenigd Koninkrijk ingevoerde voertuigen die aldaar aan de bestaande reglementering moesten voldoen.

In de GMC-beschikking nam de Commissie als relevante markt de diensten in verband met het aanvragen van typegoedkeuring en het afgeven van gelijkvormigheidsattesten voor nieuwe alsmede minder dan zes maanden geleden in het buitenland geregistreerde Opel-voertuigen in België.

In de BL-beschikking werd als relevante markt aanvaard de markt voor de verstrekking van informatie over nationale type-goedkeuringscertificaten, welke een importeur nodig heeft die een BL-voertuig voor het wegverkeer in Groot-Brittannië wil laten registreren.

D. De relevante produktmarkt

13. De afbakening van de relevante produktmarkt is niet altijd eenvoudig. Wanneer men zich de vraag stelt welke produkten tot een zelfde markt behoren, heeft men bepaalde criteria nodig om dit te onderzoeken.

De Commissie heeft bepaald dat de relevante produktmarkt bestaat uit identieke produkten of produkten die op grond van hun eigenschappen, bestemming of prijs voor de afnemers als gelijksoortig zijn te beschouwen²².

Eigenschappen, bestemming en prijs der produkten

14. Hoewel eigenschappen, bestemming en prijs voor elk produkt kunnen worden onderzocht, menen wij de stelling van Verstrynge te moeten delen wanneer hij opwerpt dat deze drie criteria geen gelijke waarde hebben bij de bepa-

ling van de substitueerbaarheid. Eigenschappen en bestemming van de produkten primeren bij het onderzoek naar de verwisselbaarheid, terwijl de prijs als subsidiair element kan in aanmerking genomen worden²³.

15. De houding van het Hof van Justitie in het CCC-arrest²⁴ zorgde een tijd voor een controverse in rechtskringen. Het Hof had zich bij de afbakening van de relevante produktmarkt gericht op eigenschappen en gebruik van de produkten, zonder het element prijs in aanmerking te nemen. Dit was duidelijk niet in overeenstemming met het standpunt van de Commissie, die meende dat de relevante markt bestond uit identieke produkten of produkten die op grond van hun eigenschappen, bestemming of prijs voor de afnemers als gelijksoortig zijn te beschouwen²⁵.

Sommige specialisten meenden dit verschil in benadering sterk in de verf te moeten zetten. Met Schröter zijn we echter de mening toegedaan dat een dergelijke stelling sterk overdreven is. Immers, in het Kali und Salz-arrest²⁶ wordt de prijs door het Hof als essentieel element voor de bepaling van de relevante produktmarkt aangenomen²⁷.

Mededingingsvoorwaarden en vraag en aanbod op de markt

16. Het Hof van Justitie was ook van mening dat men zich bij het onderzoek van de relevante produktmarkt niet mag beperken tot een onderzoek van de objectieve kenmerken van de betrokken produkten, maar dat men eveneens de mededingingsvoorwaarden en de structuur van vraag en aanbod op de markt in aanmerking moet nemen²⁹.

Kruiselasticiteit

17. Een veel gebruikte werkwijze om te onderzoeken of produkten tot een zelfde markt behoren is het gebruik van het economisch begrip kruiselasticiteit. Dit is een systeem waardoor men de substitueerbaarheid van een bepaald produkt ten opzichte van een ander produkt kan meten. Is de kruiselasticiteit laag, dan betekent dit dat het onderzochte produkt een eigen relevante produktmarkt heeft; is de kruiselasticiteit hoog, dan betekent dit dat de produkten substitueerbaar zijn en dat zij alle tot een zelfde relevante produktmarkt behoren.

18. In de Chiquita-beschikking²⁹ onderzocht de Commissie of ander fruit eventueel als substitutieprodukt voor bananen kon optreden. De Commissie stelde vast dat de invloed van prijzen of hoeveelheden van andere vruchten op de prijzen of hoeveelheden van bananen zeer gering

¹⁷ GEMA-beschikking, 2 juni 1971, *Pb. L* 134, 20 juni 1971.

¹⁸ GVL-beschikking, 29 oktober 1981, *Pb. L* 370, 28 december 1981.

¹⁹ Eerste exploitatie: op basis van de Duitse wet op de auteursrechten heeft iedere kunstenaar het recht zijn creatie alleen met zijn toestemming openbaar waarneembaar te laten maken, op beeld- of geluidsdrager te laten opnemen, te laten reproduceren of per radio te laten uitzenden. Tweede exploitatie: bovendien wordt hem krachtens deze wet een aanspraak op vergoeding verleend, wanneer de creatie die met zijn toestemming op beeld- of geluidsdrager is opgenomen, openbaar waarneembaar wordt gemaakt.

²⁰ CMC-beschikking, 19 december 1974, *Pb. L* 29, 3 februari 1975.

²¹ BL-beschikking, 2 juli 1984, *Pb. L* 207, 2 augustus 1984.

²² VO 2779/72, *Pb. L* 292, 29 december 1972, 23; Bekendmaking van 3 september 1986, *Pb. C* 231/02, 12 september 1986.

²³ VERSTRYNGE, J.F., o.c., 410.

²⁴ H.v.J., 21 februari 1973, zaak 6-72: CCC tegen Commissie, *Jur.* 1973, 215.

²⁵ VO 2779/72, *Pb. L* 292, 29 december 1972, 23.

²⁶ Hoewel de beslissing in de Kali und Salz-zaak gewezen werd in het kader van artikel 85 EEG-Verdrag, is het principe dat de prijs een essentieel element vormt voor de bepaling van de relevante produktmarkt ook geldig voor het artikel 86.

²⁷ SCHRÖTER, H., o.c., 501.

²⁸ H.v.J., 9 november 1983, zaak 322-81: NBIM tegen Commissie, *Jur.* 1983, 3461.

²⁹ Chiquita-beschikking, 17 december 1975, *Pb. L* 95, 9 april 1976.

was. Sommige vruchten oefenden op de bananenmarkt een zekere invloed uit, doch deze bleek beperkt te zijn in de tijd. De bananenmarkt werd dan ook als relevante produktmarkt aangenomen³⁰.

19. In het Hoffmann-La Roche-arrest³¹ besliste het Hof van Justitie: «De term 'betrokken markt' (relevant market) houdt in, dat het tussen de van die markt deel uitmakende produkten tot daadwerkelijke mededinging kan komen, hetgeen medebrengt dat alle produkten die deel van dezelfde markt uitmaken, elkander voor een zelfde gebruik in voldoende mate kunnen substitueren»³².

20. Het al dan niet aanwezig zijn van een hoge kruiselasticiteitsfactor, met andere woorden de al dan niet substitueerbaarheid van bepaalde produkten, wordt in hoge mate beïnvloed door het gedrag van de consument.

In de Bekendmaking 84/C 101/02 bepaalt de Commissie, bij de verduidelijking van artikel 3, sub a en b: «In concreto kunnen echter produkten louter op grond van hun eigenschappen, hun prijs of het doel waarvoor zij bestemd zijn een specifieke markt opleveren. Dit geldt vooral wanneer voor de produkten een voorkeur bij de consument is ontstaan»³³.

In verband met de bierleveringscontracten (titel II van VO (EEG) nr. 1984/83) oordeelde de Commissie: «Of twee bieren zich naar samenstelling, uiterlijk of smaak duidelijk van elkaar onderscheiden, moet in twijfelgevallen worden vastgesteld aan de hand van de ter plaatse van de drankgelegenheden heersende verkeersopvattingen.»

Men kan zich nu nog afvragen voor welk deel van de bevolking de substitueerbaarheid van bepaalde produkten moet worden bewezen. Algemeen kan men stellen dat men zich steeds op «een grote groep van consumenten» moet richten³⁴.

Aanvaarding van deelmarkten als relevante produktmarkt

21. In de Continental Can-beschikking³⁵ deelt de Commissie de blikverpakkingsmarkt op in drie deelmarkten: de markt voor licht verpakkingsmateriaal van vleesconserven, voor licht verpakkingsmateriaal van visconserven en voor metalen deksels voor glazen bokalen³⁶. Het Hof van Justitie verwierpt echter deze afbakening van de relevante produktmarkt omdat: a) in de beschikking niet nader wordt aangegeven door welke bijzonderheden deze drie markten zich van elkander onderscheiden en derhalve afzonderlijk moeten worden beschouwd; b) voorts evenmin wordt meegedeeld door welke bijzonderheden deze drie markten zich

onderscheiden van de algemene markt voor lichte metalen verpakkingen, met name de metalen verpakkingen voor groente- en fruitconserven, gecondenseerde melk, olijfolie, vruchtesappen en chemisch-technische produkten³⁷.

22. In de Chiquita-beschikking beslist de Commissie dat de relevante produktmarkt de bananen van alle variëteiten omvat, al dan niet onder merk verkocht, en dat deze markt niet de markt van het fruit in het algemeen is, zoals UBC had gesteld in haar antwoord op de mededeling van de punten van bezwaar, maar wel die van bananen, waarvoor een afzonderlijke vraag bestaat³⁸.

23. De Commissie zorgde in de Michelin-beschikking voor een nauwkeurige onderverdeling van de bandenmarkt³⁹. Bij het onderzoek van deze specifieke markt werd allereerst een onderscheid gemaakt tussen de binnen- en de buitenbanden. In hoofde van deze beschikking werden enkel de buitenbanden bestudeerd. Naar gelang van de voertuigen waarvoor ze bestemd zijn, werden vier soorten banden onderscheiden: lichte banden voor personenwagens; banden voor bestelwagens en lichte vrachtwagens; zware banden voor vrachtwagens en bussen; banden voor o.a. landbouwvoertuigen en vliegtuigen. Bovendien werd de bandenmarkt opgesplitst in twee sectoren, namelijk de markt voor eerste uitrusting en de vervangingsmarkt. Op de vervangingsmarkt kent men dan nog het onderscheid tussen nieuwe banden en gebruikte banden waarvan het loopvlak werd vernieuwd. De Commissie besloot dat de relevante produktmarkt die was van de nieuwe banden voor vrachtwagens en autobussen bestemd voor vervanging⁴⁰.

24. In de zaak Hugin Kasregisters⁴¹ werd niet de markt van de kasregisters in haar geheel, doch de markt van vervangingsonderdelen voor onderhoud en reparatie van Hugin-kasregisters als relevante markt aanvaard⁴².

In zijn onderzoek of de levering van onderdelen een afzonderlijke markt vormt dan wel een deel is van een grotere markt, ging het Hof van Justitie na bij welke categorie van afnemers vraag bestond naar Hugin-onderdelen.

Vanwege de ingewikkelde structuur van kasregisters kan de gebruiker de onderdelen in het apparaat niet zelf vervangen. Dit houdt in dat hij steeds een beroep zal doen op een gespecialiseerd monteur. De gebruikers van kasregisters treden dus niet op als kopers van onderdelen. Hun behoefte uit zich niet in een rechtstreekse en zelfstandige vraag naar onderdelen op de markt. Zij doen een beroep op een dienstenmarkt voor onderhoud en reparatie en niet op de verkoopmarkt van een produkt, namelijk vervangingsonderdelen.

³⁰ AKYÜREK-KIEVITS, H.E. en MOK, M.R., noot onder UBC tegen Commissie, *S.E.W.*, 1978, 677.

³¹ H.v.J., 13 februari 1979, zaak 85-76: Hoffmann-La Roche tegen Commissie, *Jur.* 1979, 461.

³² BARENTS, R., noot onder HLR tegen Commissie, *S.E.W.*, 1979, 530.

³³ Bekendmaking van de Commissie inzake de VO (EEG) nr. 1983/83 en (EEG) nr. 1984/83 Commissie, *Pb. C 101*, 13 april 1984.

³⁴ VERSTRYNGE, J.F., o.c., 414; H.v.J., 14 februari 1978, zaak 27-76: HBC tegen Commissie, *Jur.* 1978, 207.

³⁵ CCC-beschikking, 9 december 1971, *Pb. L 7*, 8 januari 1972.

³⁶ MOK, M.R., «Continental Can: proefkonijn voor concentratiepolitiek», *S.E.W.*, 1974, 225.

³⁷ H.v.J., 21 februari 1973, zaak 6-72: CCC tegen Commissie, *Jur.* 1973, 215.

³⁸ Chiquita-beschikking, 17 december 1975, *Pb. L 95*, 9 april 1976.

³⁹ Michelin-beschikking, 7 oktober 1981, *Pb. L 353*, 9 december 1981.

⁴⁰ AKYÜREK-KIEVITS, H.E., noot onder NBIM tegen Commissie, *S.E.W.*, 1984, 726-729.

⁴¹ H.v.J., 31 mei 1979, zaak 22-78; Hugin tegen Commissie, *Jur.* 1979, 1869.

⁴² VERSTRYNGE, J.F., o.c., 407-408; AKYÜREK-KIEVITS, H.E., noot onder Hugin tegen Commissie, *S.E.W.*, 1980, 122.

Daarnaast doen de onafhankelijke ondernemingen die gespecialiseerd zijn in onderhoud en reparatie van kasregisters, in revisie alsmede in de verkoop van tweedehandsapparaten en verhuur van apparaten, wel een beroep op de afzonderlijke markt van Hugin-onderdelen. Deze bedrijven hebben de onderdelen absoluut nodig om hun activiteit te kunnen uitoefenen. Dat er een zeer specifieke vraag bestaat voor Hugin-onderdelen, staat buiten twijfel daar deze onderdelen niet uitwisselbaar zijn met onderdelen van kasregisters van andere merken.

Onderscheid tussen grondstoffenmarkt en markt der daaruit vervaardigde produkten

25. In het Zoja-arrest besliste het Hof van Justitie dat er een onderscheid kan worden gemaakt tussen de markt voor de voor fabricage van een produkt benodigde grondstoffen en de markt waarop dat produkt wordt afgezet. Volgens het Hof kan een misbruik van machtspositie op de grondstoffenmarkt een beperkende invloed uitoefenen op de mededinging op de markt waarop de afgeleide produkten worden afgezet, welke invloed in aanmerking moeten worden genomen bij het beoordelen van de gevolgen van de inbreuk, ook indien de markt voor de derivaten geen markt op zichzelf vormt⁴³.

26. De overweging van het Hof van Justitie dat het onderzoek van de ethambutolmarkt (Zoja-arrest) een betere beoordeling van de gevolgen der beweerde inbreuk mogelijk kan maken, doch niet relevant is voor de bepaling van de markt die bij de vaststelling van een machtspositie in aanmerking moet worden genomen, riep bij sommigen de vraag op of het misbruik kan gebeuren op onverschillig welke markt en niet noodzakelijk moet plaatsvinden op de markt waarop de machtspositie is aangetoond.

Schröter meende deze vraag genuanceerd te moeten beantwoorden. Wanneer het misbruik bestaat in het uitschakelen van alle concurrentie, vaak voorkomend bij concentratievorming door dominante bedrijven, zal de markt waarop dit gebeurt, dezelfde moeten zijn als de markt waarop de machtspositie wordt aangetoond. In de Zoja-zaak echter was de leveringsweigering een misbruik omdat het Zoja als concurrent op de markt van de afgeleide produkten zou doen verdwijnen en niet omdat het de bestaande concurrentie op de markt zou doen verdwijnen⁴⁴.

E. Afbakening in de tijd

27. Men moet steeds een bepaald tijdstip kiezen waarop de relevante geografische en de relevante produktmarkt worden afgebakend. De keuze van dit tijdstip is van belang daar het de afbakening van de relevante markt sterk kan beïnvloeden. Immers, door invoering van nieuwe technologieën, door invoering of afschaffing van nationale maatregelen⁴⁵, door toetreding van nieuwe Lid-Staten⁴⁶, door de

creatie van nieuwe substitutieprodukten of door een verandering van voorkeur en smaak van de consumenten kan de in aanmerking te nemen markt er plots geheel anders gaan uitzien⁴⁷.

Invloed van seizoen, schaarste, bederfelijkheid

28. In het Chiquita-arrest onderzocht het Hof van Justitie de invloed van seizoenvruchten zoals tafeldruiven en perziken op de vraag naar bananen⁴⁸.

29. Zelfs een periode van schaarste kan een invloed uitoefenen op de afbakening van de relevante markt. De Commissie oordeelde in de ABG-beschikking dat, daar de schaarste in Nederland algemeen was, alle aardolimaatschappijen gelijke problemen van bevoorrading ten opzichte van hun afnemers hadden. Zij konden elk het in gebreke blijven van andere ondernemingen niet opvangen en concurreerden dus niet met elkaar wat de bevoorrading van hun eigen afnemers betrof. In deze uitzonderlijke periode van schaarste had volgens de Commissie iedere oliemaatschappij een duidelijke machtspositie ten opzichte van haar specifieke afnemers⁴⁹.

30. Verder speelt de afbakening in de tijd mee wanneer rekening moet worden gehouden met de vergankelijkheid of bederfelijkheid van het betreffende produkt⁵⁰.

Afbakening op het moment van het misbruik

31. In verband met het tijdstip waarop de afbakening van de relevante geografische markt dient te gebeuren bepaalde het Hof van Justitie in het Suiker-arrest dat dit het ogenblik is waarop het misbruik heeft plaatsgevonden⁵¹. Een bedrijf dat in 1985 nog een duidelijke machtspositie bezat op een bepaalde markt, kan deze, door invloed van de factoren die boven werden aangehaald, in 1987 reeds kwijtspeeld zijn.

Dynamische benadering van de machtspositie

32. De Commissie aanvaardde in enkele zaken een dynamische benadering van de machtspositie in plaats van een statische. Niet alleen de te verwachten evolutie in de eerstkomende jaren werd soms onderzocht, maar ook de determinerende invloed die seizoenverschijnselen zouden kunnen uitoefenen op de in aanmerking te nemen markt.

tot 56, 111, 113 en 114-73: Suiker Unie e.a. tegen Commissie, *Jur.* 1975, 1663.

⁴⁷ NEELS, «Overzicht van rechtspraak i.v.m. Europees kartelrecht», *T.P.R.*, 1974, 748 (conclusie advocaat-generaal Römer in CCC-zaak).

⁴⁸ H.v.J., 14 februari 1978, zaak 27-76: UBC tegen Commissie, *Jur.* 1978, 207.

⁴⁹ ABG-beschikking, 19 april 1977, *Pb. L* 117, 9 mei 1977; M.R.M., noot onder BP Nederland tegen Commissie, *S.E.W.*, 1978, 657.

⁵⁰ VERSTRYNGE, J.F., o.c., 416.

⁵¹ H.v.J., 16 december 1975, gevoegde zaken 40 tot 48, 50, 54 tot 56, 111, 113 en 114-73: Suiker Unie e.a. tegen Commissie, *Jur.* 1975, 1663.

⁴³ H.v.J., 6 maart 1974, gevoegde zaken 6 en 7-73: ICI en CSC tegen Commissie, *Jur.* 1974, 223.

⁴⁴ SCHRÖTER, H., o.c., 505.

⁴⁵ General Motors Continental-beschikking, 19 december 1974, *Pb. L* 29, 3 februari 1975; H.v.J., 13 november 1975, zaak 26-75; GMC tegen Commissie, *Jur.* 1975, 1367; British Leyland-beschikking, 2 juli 1984, *Pb. L* 207, 2 augustus 1984.

⁴⁶ H.v.J., 16 december 1975, gevoegde zaken 40 tot 48, 50, 54

33. In de Continental Can-beschikking onderzocht de Commissie een mogelijke aantasting van de dominante positie van CCC in de nabije toekomst⁵². De Commissie was van mening dat metalen verpakkingsmaterialen in de nabije toekomst slechts in zeer beperkte mate zouden kunnen worden vervangen, juist door de specifieke eigenschappen van deze verpakkingsmaterialen. Bovendien gaat een gebruiker volgens de Commissie slechts tot verandering van verpakkingsmateriaal over nadat hij de markt grondig heeft onderzocht, wat gewoonlijk van langdurige aard is. Ten slotte «valt niet te voorzien dat de mededinging door de in de buurlanden van Duitsland gevestigde belangrijkste fabrikanten op de Duitse markt voor te sluiten conservenblikken en voor metalen deksels, aangezien deze mededinging sinds talrijke jaren zeer zwak is, zich in de nabije toekomst zeer sterk zou kunnen ontwikkelen».

34. In de Chiquita-beschikking onderzocht de Commissie de invloed van prijzen en hoeveelheden van andere vruchten op de prijzen en beschikbare hoeveelheden van bananen⁵³. In drie observatieplaatsen, Rungis (Fr.), Frankfurt (BRD) en Londen (GB), werd voor bepaalde seizoensvruchten een invloed geconstateerd, namelijk voor perziken in Rungis en Frankfurt en voor tafeldruiven in Frankfurt en Londen. Juist door de seizoengebondenheid van deze vruchten werden zij niet als substitutieprodukt van de banaan aangemerkt. Hun invloed op de markt bleef te sterk beperkt in de tijd.

35. In de Hoffmann-La Roche-beschikking meende de Commissie dat er de eerstvolgende jaren geen noemenswaardige wijzigingen zouden optreden met betrekking tot de relevante markt in de tijd. Allereerst beschikte HLR ten opzichte van de concurrentie over een enorme technologische en commerciële voorsprong. Bovendien vereiste volgens de Commissie de toegang tot de vitaminemarkt enorme investeringen en voor lange periodes geprogrammeerde capaciteiten⁵⁵.

F. Andere mogelijkheden tot afbakening van de relevante markt

36. Naast afbakening in de tijd, afbakening in de ruimte en produktgewijze afbakening van de relevante markt zijn andere criteria helemaal niet uitgesloten. Zo wees Verstrynge op een mogelijk onderscheid tussen produktie, groot- en detailhandel⁵⁵.

37. In de Michelin-beschikking werd door de Commissie het onderzoek naar de relevante markt beperkt gehouden tot het niveau van de wederverkopers. De Commissie oordeelde: «In deze zaak is niet de verhouding tussen de NBIM en de uiteindelijke gebruiker aan de orde. Het specifieke type en de afmeting van de band speelt geen enkele

rol bij de analyse van de substitutiemogelijkheden op het niveau van de handelaar of in de verhouding NBIM/handelaar»⁵⁷.

G. Conclusies

38. De afbakening van de relevante markt kan bij de toepassing van artikel 86 in twee vlakken noodzakelijk zijn: allereerst om uit te maken of er een machtspositie bestaat en vervolgens of er van de bestaande machtspositie misbruik wordt gemaakt, waardoor de mededinging wordt bedreigd. Deze twee vlakken vallen in de praktijk echter samen, daar zowel het onderzoek naar de machtspositie als het onderzoek naar het misbruik onmiddellijk leidt tot een onderzoek van de toestand van de mededinging.

39. De afbakening van de relevante markt kan gebeuren in de tijd, in de ruimte en volgens het produkt. Of een bepaalde markt al dan niet bestaat hangt af van het feit of de behoefte van bepaalde afnemers zich uit in een specifieke, rechtstreekse en zelfstandige vraag.

Relevante markt in de ruimte

40. In verband met de relevante markt in de ruimte is het vooral van belang te weten wat als «een wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt» kan worden gezien. Of men een machtspositie bezit zal afhangen van elementen als transportkosten, aard van het produkt, verbindingsmogelijkheden, technologische grenzen of handelsniveau. Bij het onderzoek naar de relevante geografische markt moet men een onderscheid maken tussen de territoriale en de kwantitatieve dimensie.

41. In het vlak van de *territoriale dimensie* blijkt duidelijk uit de beslissingen van zowel Commissie als Hof van Justitie dat, naast de gehele gemeenschappelijke markt, ook het gebied van één Lid-Staat en zelfs een gedeelte van een Lid-Staat als relevante geografische markt kan worden aanvaard. We moeten wel opmerken dat tot op heden geen uitspraken bekend zijn waarin Ierland, Denemarken of het Groothertogdom Luxemburg ieder op zich werden erkend als wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt. Ons inziens is er echter geen enkel element aan te halen om de aanvaarding van elk van die drie landen als wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt als volstrekt onmogelijk voorop te stellen.

42. Ook de *kwantitatieve dimensie* van de relevante markt in de ruimte mag niet uit het oog verloren worden. Bij de afbakening van een bepaald gebied als wezenlijk deel van de gemeenschappelijke markt, dient te worden gelet op de structuur en de omvang van de produktie en de consumptie van het produkt, alsook op de gewoonten en economische mogelijkheden van kopers en verkopers.

Relevante produkt- of dienstenmarkt

43. Volgens de Commissie bestaat de *relevante produktmarkt* uit identieke produkten of produkten die op grond van hun eigenschappen, bestemming of prijs voor de afnemers als gelijksoortig zijn te beschouwen. De bewijslast en

⁵² Continental Can Company-beschikking, 9 december 1971, *Pb. L* 7, 8 januari 1972.

⁵³ Chiquita-beschikking, 17 december 1975, *Pb. L* 95, 9 april 1976.

⁵⁴ Hoffmann-La Roche-beschikking, 9 juni 1976, *Pb. L* 233, 16 augustus 1976.

⁵⁵ VERSTRYNGE, J.F., o.c., 416.

⁵⁶ Michelin-beschikking, 7 oktober 1981, *Pb. L* 353, 9 december 1981.

⁵⁷ VAN GERVEN, W., MARESCAU, M., STUYCK, J., o.c., 314.

de keuze van de criteria, gebruikt om de relevante markt af te bakenen, blijven steeds ten laste van de Commissie. Zowel Commissie als Hof van Justitie zijn het erover eens dat ook diensten een relevante markt kunnen vormen.

44. Onafhankelijk van de gekozen criteria moet ook de *kruiselasticiteit* (cross elasticity) tussen concurrerende produkten worden vastgesteld. Produkten moeten immers in hoge mate substitueerbaar zijn om tot dezelfde markt te kunnen behoren. Algemeen wordt aangenomen dat bij het bepalen van de verwisselbaarheid van produkten met een grote groep consumenten rekening dient te worden gehouden. Door Van Gerven, Maresceau en Stuyck wordt ons inziens een volledig correcte definitie gegeven: «Een produkt (dienst) vormt een afzonderlijke relevante markt als het produkt (dienst) geschikt is om alleen, d.i. met uitsluiting van andere produkten (diensten), aan een bepaalde permanente vraag te voldoen tengevolge van bijzondere kenmerken of omstandigheden, die echter niet alleen met de aard van het produkt (dienst) verband kunnen houden maar ook met de wijze van productie of distributie of van het gebruik dat van het produkt (dienst) wordt gemaakt»⁵⁸.

Relevante markt in de tijd

45. Daar snelle wijzigingen van de relevante markt in de tijd slechts sporadisch voorkomen, bestaat er, volgens ons ten onrechte, dikwijls een reflex om het element tijd naar de achtergrond te verdringen. Men mag immers niet uit het oog verliezen dat de afbakening van de markt in de tijd wel degelijk aan wijzigingen onderhevig kan zijn. De geografische uitbreiding van de Gemeenschap, de zich steeds wijzigende technologie, die nieuwe substitutieprodukten kan creëren, de eventuele wijziging van de smaak en behoeften van de consument, bepaalde seizoenverschijnselen, de veranderlijkheid of vergankelijkheid van het produkt, de invoering of afschaffing van nationale maatregelen en een plotselinge periode van schaarste zijn elk op zich elementen die de relevante markt kunnen beïnvloeden en een totaal nieuw beeld van de mededinging kunnen geven.

Algemeen wordt aangenomen dat men het bestaan van een machtspositie bij één of meer ondernemingen onderzoekt op het moment van het aangeklaagde misbruik.

Andere criteria voor afbakening van de relevante markt

46. Naast de afbakening van de relevante markt naar tijd, ruimte en produkt zijn nog andere criteria te overwegen om tot een marktafbakening te komen. Een onderscheid naar het marktstadium, m.a.w. een onderverdeling in productie, groothandel en detailhandel is best denkbaar.

Enge omschrijving van de relevante markt

47. Uit de beslissingen van de Commissie en van het Hof van Justitie is herhaaldelijk gebleken dat zij er niet voor terugschrikken de relevante markt zeer eng te omschrijven. We moeten echter steeds voor ogen houden dat, hoe beperkter en smaller de markt wordt afgebakend, hoe waarschijnlijker het wordt dat het marktaandeel van de betrokken ondernemingen op de in aanmerking genomen markt zal stijgen. De tendens van zeer enge afbakening van de relevante markt houdt zekere gevaren in. Immers, een sterk beperkte en uiterst smalle afbakening van de relevante markt zou kunnen leiden tot een situatie waarbij men voor bijna iedere onderneming een machtspositie zal ontdekken. Naar onze mening zou dit leiden tot een foutieve toepassing van artikel 86 EEG-Verdrag. Zover is het echter nog niet gekomen. Tot op heden kan ons inziens noch de Commissie, noch het Hof van Justitie verweten worden een foutieve, te zeer beperkte relevante markt te hebben gebruikt bij het onderzoek naar het eventuele misbruik van de machtspositie door één of meerdere ondernemingen. Wij menen echter wel te mogen stellen dat de limiet van wat als relevante markt nog aanvaardbaar blijft, soms zeer dicht werd benaderd.

Bert ROMSWINKEL
V.U.B.

HET «VOLGAPPEL» TER DISCUSSIE GESTELD?

In België wordt momenteel het door een veroordeelde beklagde ingesteld hoger beroep stelselmatig door het openbaar ministerie «gevolgd» behalve wanneer beklagdes hoger beroep niet toelaatbaar zou zijn wegens vormgebreken of omdat het buiten termijn is ingesteld.

Als de burgerlijke partij hoger beroep instelt tegen een vrijgesproken beklagde, «volgt» het openbaar ministerie ook automatisch dit hoger beroep, behalve wanneer het de vrijpraak volkomen gerechtvaardigd acht.

Men kan zich vragen stellen zowel over de wettelijkheid als over de opportuniteit van deze praktijk, meer bepaald wanneer het aangevochten vonnis conform de eis van het openbaar ministerie is, en deze eis, wel te verstaan, conform de wet is. Welke grieven kan het openbaar ministerie dan zonder zich tegen te spreken aanvoeren tegen een vonnis, dat overeenkomstig zijn vordering gewezen is? Hoe kan in die veronderstelling bij de appelrechter voldaan wor-

den aan het voorschrift van artikel 210 Sv.¹? Welk belang kan, altijd in dezelfde veronderstelling, het openbaar ministerie doen gelden om een proceshandeling, zoals het instellen van hoger beroep, te wettigen? Geldt de regel «pas d'intérêt, pas d'action» alleen voor de andere partijen? Of is aan deze regel al voldaan wanneer het «mee appelleren» enkel tot doel heeft de herhaaldelijk door het Hof van Cassatie voor recht gehouden regel «ne peius» te neutraliseren en zodoende elk initiatief van de veroordeelde af te zwak-

¹ Art. 210 Wetboek van Strafvordering luidt als volgt: «Na het verslag en voordat de verslaggever en de rechters hun gevoelen uiten, worden de beklagde ... de voor het misdrijf burgerlijk aansprakelijke personen, de burgerlijke partij en de procureur-generaal gehoord over de nauwkeurig bepaalde grieven die tegen het vonnis worden ingebracht...»

ken met de vrees voor mogelijke strafverzwaring²?

Tot deze vraagstelling zijn wij gekomen na kennis gemaakt te hebben met de voor de Belgische krijgswetgeving gevolgde procedure. Het is algemeen bekend dat het Crimineel Wetboek van Strafrechtspleging bij de Landmacht op vele punten afwijkt van het Wetboek van Strafvordering³. Het dateert wel van 1814 maar is toch nog altijd minder oud dan het andere. Dit laatste is weliswaar op vele plaatsen gewijzigd en aangevuld, maar met het eerste is dit ook gebeurd.

Op het stuk dat ons hier bezighoudt, vertoont dit wetboek vergeleken met het Wetboek van Strafvordering een merkwaardig verschilpunt. De auditeur militair moet niet alleen in elk bij de krijgsraad ahangig gemaakt dossier een «uiteenzetting van de zaak» voegen⁴, maar is tevens verplicht schriftelijk te concluderen tot zodanige bepaalde straf of straffen, als hij oordeelt dat op de bewezen misdaad of misdaden bij de wet gesteld of met de merites der zaak overeenkomstig zijn, met bijvoeging van de algemene clausule «of tot zulke andere straffen als de krijgsraad in goede justitie verstaan zal te behoren»⁵.

Bij de gewone strafrechtbanken bestaat geen gelijkaardige verplichting. Het openbaar ministerie «vat de zaak samen en neemt zijn conclusie» of «vordert de toepassing van de wet»⁶. Dat dit schriftelijk zou gebeuren is niet verboden maar ook niet geboden en een schriftelijke conclusie van eis is een zeldzaamheid. Dat zulke mondelinge conclusie slechts de magistraat verbindt die ze neemt en niet het ambt dat hij vertegenwoordigt, schijnt nogal evident: «... les conclusions n'appartiennent qu'à l'orateur et non au magistrat chargé de la vindicte publique»⁷. Aangenomen met Legrauerend dat mondelinge conclusies niet bindend zijn voor het openbaar ministerie, dan zou ook aangenomen moeten worden, als men logisch doordenkt, dat schriftelijke conclusies, zoals het de regel is in de militaire strafvordering, het openbaar ministerie wel verbinden te meer daar de «spreker» er niet door gebonden is, want hij mag ervan afwijken krachtens de regel «la plume est servie, la parole est libre».

In het licht van wat zoëven werd beschreven, zullen wij trachten twee hoofdvragen te beantwoorden: levert conformiteit van vonnis met de — schriftelijke — eis van het openbaar ministerie al dan niet een middel van niet-ontvankelijkheid op van het hoger beroep door ditzelfde openbaar ministerie ingesteld; kan in geval van conformiteit tussen vonnis a quo en eis het openbaar ministerie enig belang inroepen om het instellen van hoger beroep te rechtvaardigen.

De Belgische rechtspraak ziet, in navolging van de Franse maar in tegenstelling met enkele recente uitspraken van de Hoge Raad in Nederland, in de conformiteit tussen vonnis en eis geen middel om het hoger beroep van het openbaar ministerie niet toelaatbaar te verklaren⁸.

De redenen liggen alle dicht bij elkaar:

— nergens wordt in de wet conformiteit van vonnis met eis als een middel van niet-ontvankelijkheid vermeld;

— een hoger beroep ingesteld in de vormen en binnen de termijn door de wet gesteld is ontvankelijk, zonder meer;

— het openbaar ministerie kan noch rechtstreeks noch onrechtstreeks afzien van de rechten waarmee het bekleed is om de uitvoering van de wetten en de handhaving van de orde te verzekeren, het kan derhalve geen afstand doen van zijn recht om hoger beroep in te stellen; is het vonnis a quo bij vergissing op vordering van het openbaar ministerie al uitgevoerd, dan heeft het hoger beroep ten hoogste geen reden van bestaan meer⁹.

Dat het openbaar ministerie door hoger beroep in te stellen zichzelf zou tegenspreken wanneer het kreeg wat het vorderde, schijnt nooit voor de rechter opgeworpen te zijn en wellicht terecht omdat daarin ook nooit een middel tot niet-ontvankelijkheid zal worden gezien. In dit geval acht Massabiau¹⁰ het niettemin voor het openbaar ministerie «plus convenable qu'il prie le ministère public près la Cour d'appel d'appeler à sa place pour ne pas se rendre personnellement appellant de ses propres opinions». Deze suggestie verdient aanbeveling. Zij biedt het voordeel meer klaarheid te scheppen in de verhouding die bestaat tussen het parket en het parket-generaal. Het is niet omdat het openbaar ministerie, in eerste aanleg, geen grieven heeft tegen het vonnis of er geen tegen kan aanvoeren zonder zich tegen te spreken wanneer het conform zijn vordering is, dat het openbaar ministerie op het niveau «beroep» zich bij deze vordering en/of dit vonnis moet neerleggen. Het ware

² Deze regel verbiedt op het enkel beroep van de veroordeelde diens toestand te verergeren: Cass., 13 april 1959, *Arr. Verb.*, 1959, 615; 27 oktober 1969, *Arr. Cass.*, 1970, 200; 19 mei 1970, *Arr. Cass.*, 1970, 879; 26 april 1971, *Arr. Cass.*, 1971, 821; 19 december 1972, *Arr. Cass.*, 1973, 409; 16 september 1975, *Arr. Cass.*, 1976, 77; 9 december 1975, *Arr. Cass.*, 1976, 446.

³ Dit wetboek is zoals alle andere wettelijke voorschriften betreffende het Militair Straf- en Tucht recht, te vinden in de *Codex Militaris* uitgegeven in 1987 bij Story Scientia.

⁴ Deze uiteenzetting moet bestaan in «een eenvoudig doch duidelijk en onderscheiden verhaal van het geval of van de zaak, zodanig als daarvan uit de confessie of andere stukken blijkt» (art. 184 Wetboek Strafrechtspleging Landmacht). De akte van beschuldiging die in de procedure gevolgd voor het hof van assisen wordt voorgelezen door de griffier overeenkomstig art. 313 Sv., kan in zekere mate, maar toch niet volledig, gelijkgesteld worden met de «uiteenzetting van de zaak» bedoeld in art. 184 Wetboek Strafrechtspleging Landmacht.

⁵ Art. 185 Wetboek Strafrechtspleging Landmacht.

⁶ Artt. 153, 190, 315, 335 en 362 Sv.

⁷ LEGRAVEREND, J.-M., *Traité de législation criminelle*, II, Brussel, 1839, 232 (Belgische uitgave).

⁸ Cass. Fr., 20 november 1811, *Pas.*, 1810-1812, uitgave Brussel, 1841, 284; 7 januari 1813, *Pas.*, 1812-1814, 79; 25 februari 1813, *Pas.*, 1812-1814, 135; 15 december 1814, *Bull. Crim.*, nr. 44; 16 januari 1824, *Bull. Crim.*, nr. 9; 2 maart 1827, 3 januari 1834, 15 juli 1836, 21 november 1839 geciteerd in voetnoot sub arrest van 20 november 1811; 23 november 1865, *Bull. Crim.*, nr. 205; 20 oktober 1899, *Sirey*, 1901, 432.

Cass., 14 april 1947, *Pas.*, 1947, 149; 10 januari 1949, *Pas.*, 1949, 16; 28 juni 1983, *Arr. Cass.*, 1983, 1340, *Pas.*, 1983, 1223 (in de Franse versie is het in de oorspronkelijke Nederlandstalige tekst zesde alinea voorkomend woord «alleszins» niet overgenomen).

⁹ Brussel, 3 mei 1973, *R.W.*, 1973-74, 937-942, met noot A. VANDEPLAS.

¹⁰ MASSABIAU, M., *Manuel du ministère public*, II, Parijs, 1876, nr. 3091.

dan evenwel aangewezen dat het zelf van zijn recht van hoger beroep gebruik zou maken. De rechtszekerheid en het recht van verdediging zouden hierdoor gediend zijn: de beklaagde zou tenminste weten dat er grieven aangevoerd zullen worden tegen hetzij het gevorderde, hetzij het uitgesprokene en nadat deze voor de appelrechter zijn uiteengezet, zal hij er zich tegen kunnen verweren. Zoals het vol-gappel thans wordt toegepast weet hij dat niet en groot is dikwijls zijn verwondering bij het vernemen ter zitting dat noch meer noch minder de bevestiging van het vonnis a quo wordt gevorderd: waarom er dan hoger beroep ingesteld werd door het openbaar ministerie, blijft voor hem een onbeantwoorde vraag.

In Nederland liggen de zaken enigszins anders. Van de voordeelregel «ne peius» kan bij de gewone strafrechtbanken krachtens de wet worden afgeweken, ook al is er geen hoger beroep van het openbaar ministerie, op voorwaarde dat tot strafverzwaring met eenparigheid van stemmen wordt besloten. In de militaire procedure is een gelijksoortig rechtsvoorschrift evenwel niet terug te vinden: voor de militaire appelrechter kan de verdachte slechts tot een zwaardere straf worden veroordeeld wanneer, zoals in België, het openbaar ministerie hoger beroep heeft ingesteld¹¹.

Al vertoont derhalve in Nederland het «mee appelleren» niet hetzelfde belang als in België, althans vóór de gewone strafrechter, besliste niettemin de Hoge Raad in zijn arrest van 22 juni 1984¹² dat het hoger beroep ingesteld door de Officier van Justitie met het enig doel het voorschrift van artikel 424 Wsv. te ontkrachten en derhalve tot strafverzwaring te kunnen overgaan zonder eenparigheid van stemmen, in strijd is met de fundamentele beginselen van een behoorlijke procesorde. Vaste rechtspraak bestaat op dit punt echter nog niet¹³. Het Hoog Militair Gerechtshof van zijn kant besliste nog in 1983 dat het hoger beroep van het openbaar ministerie toelaatbaar was, ook al had het als enig doel het voorschrift van artikel 77a van de Provisionele Instructie (zie noot 11) buitenspel te zetten. Dit gerechtshof was dus van oordeel dat zulk een praktijk niet in strijd was met de fundamentele beginselen van een goede proces-ordening¹⁴. Maar de Hoge Raad hield daar een andere mening op na en besliste in 1984 dat hoger beroep enkel om de in het militair procesrecht nog immer bestaande voordeelregel «ne peius» te neutraliseren wel in strijd is met deze fundamentele beginselen. De Hoge Raad sloot zich op dit punt aan bij het door zijn procureur-generaal verstrekt advies volgens hetwelk aan het openbaar ministerie de be-

voegdheid om te appelleren niet gegeven was voor een dergelijk doel (te weten: het buitenspel zetten van een wettelijk voorschrift of een algemeen rechtsbeginsel)¹⁵.

Interessant is in ieder geval dat de Hoge Raad het vervolgingsbeleid toetst aan een algemeen rechtsbeginsel. Vander Horst¹⁶ somt in dit verband enkele gevallen op waarin het openbaar ministerie niet verweten kan worden misbruik te hebben gemaakt van het «mee appelleren»:

- ondanks het vonnis conform de eis is, heeft de zaak een maatschappelijk (of principieel) belang;

- het openbaar ministerie heeft van hogerhand opdracht gekregen om, evenals verdachte, hoger beroep aan te tekenen;

- na de uitspraak van de eerste rechter zijn strafverzwarende omstandigheden aan het licht gekomen;

- de rechter heeft een hogere of anderssoortige straf opgelegd dan door het openbaar ministerie gevorderd.

Deze — Nederlandse — praktijk van de toetsing van het volgappel aan de fundamentele rechtsbeginselen van een goede procesorde (bv. de voordeelregel «ne peius») of een rechtsvoorschrift (bv. art. 424 Sw. of 77a Provisionele Instructie) zou misschien de Belgische rechter kunnen inspireren telkens als ook hij zou vaststellen dat het openbaar ministerie door het «mee appelleren» geen ander doel nastreefde dan een algemeen rechtsbeginsel of een wetbepaling te neutraliseren.

Aan de andere kant zou het openbaar ministerie, mocht het afstappen van de thans gevolgde regel van het automatisch mee appelleren, er niettemin goed aan doen enkele uitzonderingsgevallen te bepalen waarin het volgappel volledig verantwoord kan worden. De hierboven door Vander Horst aangegeven gevallen kunnen daartoe tot voorbeeld dienen. De door hem opgestelde lijst kan indien nodig worden uitgebreid maar moet binnen enge perken worden gehouden: de uitzonderingen mogen de regel niet worden¹⁷.

Rest ons nu nog een antwoord te vinden op de tweede hoofdvraag: welk belang kan het openbaar ministerie inroepen om een proceshandeling, zoals het instellen van hoger beroep, te wettigen wanneer het vonnis conform zijn eis is.

In de rechtsleer kan men daaromtrent drie stellingen onderscheiden. Volgens de eerste, die nogal lapidair voorkomt, kan het openbaar ministerie steeds hoger beroep instellen omdat het handelt «in het algemeen belang» en zelfs «in het belang van de verdachte». Deze stelling werd verkondigd door Faustin Hélie en Garraud en wordt gedeeld door Descamps, Braas, Schuind, Rubbrecht en D'Hae-

¹¹ Art. 424 Sv. luidt: «Indien alleen de verdachte in hoger beroep is gekomen kan hij ter zake van hetgeen hem in eerste aanleg te zijnen laste bewezen is verklaard, slechts met eenparigheid van stemmen tot een zwaardere straf worden veroordeeld dan hem bij het vonnis is opgelegd.»

Art. 77a van de Provisionele Instructie voor het Hoog Militair Gerechtshof bepaalt: «Indien alleen de beklaagde in hoger beroep is gekomen, kan hij tot geen zwaardere straf worden veroordeeld dan hem bij het vonnis van de Krijgsraad is opgelegd.»

¹² HR, 22 juni 1982, *M.R.T.*, 1983, 163.

¹³ VANDER HORST, M., «Automatisch mee-appelleren en de beginselen van behoorlijke procesorde», *M.R.T.*, 1985, 201-210, onder verwijzing naar Hof Leeuwarden, 7 februari 1984, en Hof Amsterdam, 30 januari 1984.

¹⁴ HMG, 5 januari 1983, *M.R.T.*, 1983, 201-210.

¹⁵ HR, 23 oktober 1984, *M.R.T.*, 1985, 67.

¹⁶ VANDER HORST, M., *o.c.*, (13).

¹⁷ Zo werd onlangs het geval geciteerd van een vonnis van internering waaraan de appelrechter op het hoger beroep van de verdachte alleen en voor het geval hij deze voor geestesgezonder en schuldig bevindt, geen veroordeling zou mogen substitueren want dan zou hij diens toestand verergeren. Terecht merkt Schuind op in een annotatie onder een cassatiearrest van 9 mei 1939 (*Pas.*, 1939, I, 1222) dat de wet geen hiërarchie heeft opgesteld tussen enerzijds de internering die geen straf is en straffen zoals gevangenis of geldboete. Men kan dus wettelijk niet zeggen dat men de toestand van een verdachte verergert wanneer een straf in de plaats van een internering komt.

nens¹⁸. De tweede stelling kent het parket de bevoegdheid toe om mee te appelleren omdat de magistraat ter zitting niet noodzakelijk de mening van het parket heeft vertolkt¹⁹. Volgens de derde stelling is het «volgappel» steeds verantwoord omdat incidenteel beroep niet mogelijk is en op hoger beroep van de veroordeelde een onregelmatigheid of nietigheid niet kan worden hersteld wanneer daarmee strafverzwaring gepaard gaat²⁰.

Bij het ontleden van de eerste stelling rijst de vraag of de auteurs die ze formuleerden, wel voldoende onderscheid hebben gemaakt tussen enerzijds het optreden van het openbaar ministerie in het algemeen en anderzijds het verrichten van bepaalde proceshandelingen door ditzelfde openbaar ministerie. Dat in tegenstelling met een particulier, het openbaar ministerie door zijn optreden geen persoonlijk voordeel nastreeft, maar handelt «in het algemeen belang», is nogal voor de hand liggend. Of dit volstaat om aan ieder afzonderlijke door het openbaar ministerie gestelde proceshandeling voldoende belang te verlenen om gerechtvaardigd te zijn, blijft een open vraag. Hayoit de Termicourt indachtig zijn wij veeleer geneigd ze negatief te beantwoorden daar waar hij veel genuanceerder dan de meeste hierboven geciteerde auteurs schrijft: «Tandis que la partie civile, l'inculpé et la partie civilement responsable n'agissent en justice que dans leur intérêt, le ministère public n'a d'autre intérêt que celui de la justice et de la vérité; il est le défenseur de l'ordre social, qui en matière d'action publique est lésé par toute décision illégale ou injuste, soit qu'elle entrave la répression, soit qu'elle inflige grief au condamné»²¹. Wij menen hieruit te mogen afleiden dat voor Hayoit de Termicourt het openbaar ministerie telkenmale moet aantonen dat de aangevochten beslissing onwettig of onrechtvaardig is of aan de veroordeelde een grief berokkent. Kan het openbaar ministerie dat niet, dan zou de door hem verrichte proceshandeling bij gebrek aan belang niet toelaatbaar moeten worden verklaard: het stelsel-

matig mee appelleren zoals thans in België toegepast wordt hiermee impliciet veroordeeld.

Voor een beoordeling van de tweede stelling verwijzen wij naar wat wij hierboven reeds schreven: mondelinge vorderingen ter zitting binden niet noodzakelijk het parket, maar voor geschreven vorderingen liggen de zaken anders.

Dat volgens de derde stelling «mee appelleren» steeds gerechtvaardigd is omdat het openbaar ministerie geen incidenteel beroep kan instellen en derhalve op het hoger beroep van de veroordeelde alleen geen herstel van nietigheden of onregelmatigheden kan vorderen die de toestand van de veroordeelde zou kunnen verzwaren is o.i. geen afdoend argument om het «stelselmatig» meeappelleren te rechtvaardigen. Indien het openbaar ministerie een nietigheid of onregelmatigheid wil doen herstellen, moet het zelf appelleren en zijn beleid ter zake niet afstemmen op de reactie van de veroordeelde.

Uit het voorgaande menen wij te mogen afleiden dat zowel rechtsleer als rechtspraak tot nu toe niet al te zwaar getild hebben aan het volgappel zoals dat in België wordt beoefend. Het openbaar ministerie van zijn kant voelt er zich opperbest mee gediend: voor het parket is het stelselmatig mee appelleren een gemakkelijksoplossing, een routinehandeling die geen overleg vereist, en waarvoor geen bijzonder beleid moet worden voorgeschreven. Hoelang nog? Niemand kan het zeggen, maar dat deze praktijk meer en meer ter discussie gesteld wordt, valt niet te ontkennen en wij willen dan ook dit opstel afsluiten met een citaat uit de bijdrage van professor Vandeplas in *Strafprocesrecht voor practici*²²:

«In feite wordt meer en meer geklaagd over het misbruik dat de procureur des Konings maakt van zijn recht van hoger beroep om systematisch het hoger beroep van de beklaagde te volgen. In Nederland is er zelfs een sterke stroming om dit misbruik van recht aan banden te leggen en het hoger beroep 'à toutes fins utiles' als onontvankelijk af te wijzen.

Men kan zich inderdaad afvragen of de wetgever er niet goed aan zou doen met aan de partijen nog een extra termijn te geven na het verstrijken van de gewone termijn, waarbij aan het openbaar ministerie zou ontzegd worden nog hoger beroep in te stellen. Inderdaad: waarom zou men aan het openbaar ministerie nog een recht van hoger beroep gunnen, wanneer het tijdens heel de termijn van hoger beroep geen reden voor hoger beroep heeft gevonden, maar plots, wanneer de beklaagde hoger beroep instelt, tot de bevinding komt dat de straf niet zwaar genoeg is?»

Stanislas DE PEUTER
Olivier RONSE

¹⁸ BRAAS, A., *Traité élémentaire de l'instruction criminelle*, Brussel, Bruylant, 1925, 256; DESCAMPS, E., *Traité des fonctions du ministère public*, Brussel, Bruylant, 1890, 529; D'HAENENS, J., *Belgisch strafprocesrecht*, Gent, Story, 11B, 87; GARRAUD, R., *Traité théorique et pratique d'instruction criminelle et de procédure pénale*, Parijs, Sirey, 1928, V, 123 en 132-133; HÉLIE, F., *Pratique criminelle des Cours et Tribunaux*, Parijs, Librairie de la Cour de cassation, 1951, 1, 323; RUBBRECHT, J., *Strafvordering* (cursus), 285; SCHUIND, G., *Traité pratique de droit criminel*, Brussel, Swinnen, 1981, 11, 513.

¹⁹ MATTHIJS, J., *Openbaar ministerie*, A.P.R., Gent, Story, 118.

²⁰ MATTHIJS, J., *Openbaar ministerie*, A.P.R., Gent, Story, 121; DECLERCQ, R., *Strafvordering* (cursus), Leuven, Wouters, 1981, 11, 170.

²¹ HAYOIT DE TERMICOURT, R., «Etude sur l'opposition aux décisions rendues par les juridictions correctionnelles et les tribunaux de police», *Revue de droit pénal et de criminologie*, 1932, 999-1000.

²² VANDEPLAS, A., «Enkele beschouwingen over het hoger beroep in strafzaken», *Strafprocesrecht voor practici*, Leuven, Acco, 1986, 112.

DE ADVOCATEN-STAGIAIRS OPNIEUW BEKEKEN

Anderhalf jaar geleden brachten Langerwerf en Van Loon in deze kolommen verslag uit over een onderzoek naar de situatie van de stagiairs aan de Antwerpse balie. Aan het eind van het artikel formuleerden zij het vermoeden dat het beeld dat zij van de Antwerpse stagiairs hebben geschetst, in zijn voornaamste trekken ook aan andere balies aan te treffen is. Dank zij een initiatief van het Vlaams Pleitgenootschap bij de balie te Brussel is het nu mogelijk de Antwerpse en Brusselse stagetoestanden te vergelijken. Het Pleitgenootschap vroeg ons de tweede- en derdejaars-stagiairs te interviewen. Onze postenquête leverde een zeer hoge respons op: 94 jonge advocaten — bijna 75% van de aangeschreven stagiairs — vulden de vragenlijst in. Daarmee is voor 1987 een vrij representatieve foto van de betrokken groep te maken.

Het kan niet de bedoeling zijn hier de resultaten in detail te bespreken. Op veel punten bevestigen onze gegevens immers de bevindingen, die Langerwerf en Van Loon over Antwerpen hebben gepubliceerd: de stagiairs zijn in overwegende mate afkomstig uit een dunne toplaag in de bevolking; vier op de tien stagiairs zijn vrouwen; de werklust, vooral in dienst van de patroon, ligt zeer hoog; dat stagiairs als goedkope klerken worden gebruikt, is niet in het onderzoek bevestigd: administratief werk komt niet zo vaak op hun takenlijst voor. Het lijkt ons daarom interessanter wat dieper in te gaan op de meest opvallende contrasten tussen de Antwerpse en Brusselse situatie. Bovendien willen wij in de interpretatie van de resultaten een stap verder gaan dan Langerwerf en Van Loon.

Contrasten

Meer dan de helft van de stagiairs is niet uit het gerechtelijk arrondissement Brussel zelf afkomstig. De motieven die men voor de «emigratie» uit de eigen regio aangeeft, zijn hoofdzakelijk van professionele aard: de balie van de streek van herkomst is te klein, er zijn te weinig interessante zaken, in Brussel daarentegen kan men zich specialiseren en de maatschappelijke omgeving is er internationaler van karakter. In deze keuze zijn mannen meer carrière-gericht dan vrouwen.

Een belangrijk verschil heeft te maken met het type kantoor, waarin de stagiairs terechtkomen. In Antwerpen zit de helft van de stagiairs bij een alleenwerkend advocaat, te Brussel is dat slechts 15%. In de hoofdstad doet 75% van de tweede- en derdejaars stage in het kader van een associatie. Daar is nog eens 10% te vinden bij een patroon, die één of meer medewerkers heeft. Vier op de tien Antwerpse geïnterviewden zijn de enige stagiair op het kantoor van hun patroon. Aan de Brusselse balie is dat voor slechts twee op de tien het geval. Dat verschil in organisatorische context is dan op zijn beurt verantwoordelijk voor weer andere contrasten.

Eén ervan heeft te maken met de financiële vergoeding, die de stagiairs ontvangen. In Brussel is de mediaanwaarde

voor het totale inkomen zo'n 28.000 fr. bruto per maand voor tweedejaars, 40.000 fr. voor derdejaars. Aan de Antwerpse balie liggen deze bedragen op respectievelijk 21.500 fr. en 28.500 fr. Maar ook de inkomensbronnen lopen uiteen. In de hoofdstad levert de patroon bijna tweederde van het totale inkomen, in Antwerpen slechts 44%. Uiteraard vloeit daaruit voort dat de Antwerpse stagiairs opvallend meer inkomen verwerven uit eigen en pro-deo-zaken.

Verscheidend ook zijn de toekomstverwachtingen van de stagiairs. In Brussel weten zes op de tien stagiairs nog niet of ze aan de balie zullen blijven. Te Antwerpen is het aantal weifelaars veel kleiner (35%); meer dan de helft van de geïnterviewden ziet het daar wel zitten in de advocatuur (tegen 30% in Brussel).

Brussel: twee erg uiteenlopende stagetypes

Statistische gemiddelden verbergen vaak grote verscheidenheid. Dat is ook zo voor wat we tot nog toe over de Brusselse stagiairs schreven. Een voorbeeld: zeggen dat het gemiddelde maandinkomen van tweedejaars 28.000 fr. bruto betreft, camoufleert het feit dat 10% van hen geen 10.000 fr. maandelijks verdient en 22% méér dan 60.000 fr. Over die verscheidenheid willen wij het nu even hebben.

Heel wat elementen in ons onderzoek doen vermoeden dat er wat betreft de stage aan de Brusselse balie een dualiteit bestaat. Men kan vrij duidelijk twee stagesituaties onderscheiden. Ze worden nu in gestileerde vorm, met terzijdeschuiving van de nuances, geschetst.

In de eerste stagesituatie is de opleiding op een traditionele leest geschoeid. De stagiair staat onder de hoede van een patroon, met wie hij/zij een informele relatie heeft. De patroon geeft de stagiair een aantal zaken te behandelen, om hem/haar aldus met het juridisch werk vertrouwd te maken, maar daarnaast krijgt de stagiair ook de nodige ruimte om een eigen praktijk op te starten. Gedurende de opleiding leert men alle verschillende onderdelen van het advocatenwerk. Teer punt in deze stagesituatie is de vergoeding die de stagiair bij de patroon krijgt. Aangezien de stage in eerste instantie een opleidingsperiode is, menen sommige patroons dat deze niet als volwaardige medewerking gehonoreerd kan worden. Vele stagiairs die op deze manier opgeleid worden, moeten tijdens hun stage dan ook een beroep doen op financiële steun. Deze stagesituatie treft men vooral aan bij patroons in solo-praktijk en in kleine associaties. Iets minder dan 60% van de geïnterviewden bevindt zich in deze toestand.

Daartegenover staat de stagesituatie in grote kantoren, waar meer dan vijf advocaten werken. Deze associaties werken veel meer op ondernemingsbasis. De arbeidsverdeling is ver doorgedreven en de stagiair wordt hierin onmiddellijk ingeschakeld. De stagiair wordt op die manier mischien wel expert in een onderdeel van het juridisch werk, maar krijgt veel minder de gelegenheid om «all-round» ad-

vocaat te worden. Met bepaalde onderdelen van het advocatenwerk, zoals het pleitwerk, zal hij/zij tijdens zijn opleiding bijna nooit te maken krijgen. Bovendien wordt de stagiair zo in beslag genomen door het kantoor van de patroon, dat hij/zij geen gelegenheid of zelfs geen toelating krijgt om een eigen praktijk uit te bouwen. Goede universitaire examenresultaten of een specialisatie in een bepaalde rechtstak zijn belangrijke criteria om hier als stagiair aangenomen te worden. In deze stagesituatie wordt het werk van de stagiairs echter wel voldoende hoog betaald, zodat deze weinig financiële klachten hebben.

Laten we deze schets nog wat concreter maken. Stagiairs in grote kantoren besteden ofwel geen ofwel weinig tijd aan eigen zaken; twee op de drie werken daarentegen méér dan 32 u/week voor de patroon. In kleinere kantoren worden minder uren per week aan de zaken van de patroon gespendeerd, hebben de stagiairs wel eigen cliënten en besteden daar ook ruim tijd aan. Ook de taken die een jong advocaat voor zijn patroon moet opknappen, variëren naargelang het type van kantoor waar een stage loopt. Hoe kleiner het kantoor, hoe meer tijd er gaat naar aanwezigheid op het lokale gerechtshof, naar verplaatsingen naar andere rechtbanken, naar het maken van conclusies en het opstellen van dagvaardingen en naar administratief werk. In middelgrote en grote kantoren valt de klemtoon eerder op studie- en opzoekingswerk in de rechtsleer en rechtspraak. Het type kantoor bepaalt ook in sterke mate het brutoinkomen, dat men maandelijks bij de patroon verdient:

solo-praktijk	10.833
1 advocaat met medewerkers	17.500
associatie tot 4 associés	21.136
associatie van 5 tot 8 associés	15.000
associatie met meer dan 8 associés	46.250

Stagiairs uit grote kantoren krijgen ook de meeste extra giften. Bovendien betalen «solopatrons» vaker per prestatie, associaties vaker per maand.

Een dubbele arbeidsmarkt?

De dualiteit in de stagesituatie aan de Brusselse balie doet als het ware een dubbele arbeidsmarkt voor pas afgestudeerde juristen ontstaan. Bij het verwerven van een stageplaats in een van de twee types spelen, naast het bezit van de geschikte «relaties», de studieloopbaan, de motivatie en de carrièrerichtheid van de kandidaten een belangrijke rol. Stagiairs in de grote kantoren hebben, méér dan hun

collega's in de andere stagesituatie, na het behalen van hun rechtsdiploma nog andere onderwijsinvesteringen (soms in het buitenland) gedaan. Hoe hoger het milieu van herkomst, hoe vaker bijkomende studies worden gevolgd.

De meest opvallende bevinding hier is echter de ongelijke situatie van mannen en vrouwen. Mannelijke stagiairs komen in vele opzichten gemakkelijker terecht op een spoor dat naar de grote kantoren leidt. Ze verwerven vaker een tweede diploma, gaan daarvoor iets meer naar het buitenland, vinden sneller een patroon. Dat verschil in stageomgeving heeft ook gevolgen voor de opleiding, het takenpakket en de financiële vergoeding. Het zou de moeite lonen na te gaan of deze contrasten zich ook doorzetten tijdens de rest van de loopbaan aan de balie.

De ene stagiair is de andere niet

De dualiteit die we daarnet beschreven, verbergt een nog andere vorm van verscheidenheid in de stagiairsgroep. Wat de optiek betreft, waarmee de stage bekeken wordt, zijn er drie types van stagiairs te onderscheiden. Er zijn, ten eerste, de «kortparkeerders». Ze stappen de stage binnen omdat ze geen ander perspectief hebben. Ze wachten op betere tijden. De kans is zeer groot dat ze hun stage niet eens voltooien. Een tweede groep, veel positiever ingesteld, zijn de «langparkeerders». Voor hen is de stage een investering met het oog op een voorspoedige loopbaan in het bedrijfsleven. Ten slotte zijn er pas afgestudeerde juristen die van plan zijn een carrière in de advocatuur uit te bouwen. Elk van deze groepen kijkt anders aan tegen de problemen, die zich momenteel in de stage voordoen. Voor de langparkeerders is de vergoeding vermoedelijk geen zaak van eerste orde. Zij willen vooral een kwalitatief hoogstaande training ondergaan. Waarschijnlijk zullen hun klachten en verlangens vooral betrekking hebben op bepaalde fouten in de stage-opleiding. Voor de stagiairs die aan een loopbaan in de advocatuur denken, is het verwerven van enige zekerheid inzake inkomen en opbouw van een klantenbestand echter van veel groter belang. Die verschillende perceptie en aanpak van de stageproblemen maakt het de stagiairs zo moeilijk om in hun gesprekken met de oudere advocaten tot één enkele gemeenschappelijke strategie te komen.

C. CUYPERS
L. HUYSE

RECHTSPRAAK

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 13 MEI 1986

Voorzitter: de h. Screvens

Raadsheer-rapporteur: de h. De Baets

Advocaat-generaal: de h. du Jardin

Advocaat: mr. Bultinck

Stedebouw — 1. Identificatie van de eigenaar van het onroerend goed — 2. Herstel.

1. Art. 69 Stedebouwwet vermeldt, met verwijzing naar art. 12 van de wet van 10 oktober 1913, alleen als sanctie voor het niet-vermelden in bepaalde gevallen van de identiteit van de eigenaar dat de hypotheekbewaarder de overschrijving kan weigeren. Is de overschrijving eenmaal gebeurd, dan kan het verzuim geen reden zijn om de strafvordering niet ontvankelijk te verklaren.

2. De strafrechter kan, bij veroordeling wegens wederrechtelijk uitgevoerde werken, het herstel van het goed in zijn vorige toestand bevelen, zelfs wanneer de veroordeelde niet de eigenaar van het goed is.

De R. t/ De J.

Gelet op het bestreden arrest, op 26 september 1985 door het Hof van Beroep te Gent gewezen;

1. In zoverre de voorziening gericht is tegen de beslissing op de strafvordering:

(...)

Over het tweede middel, afgeleid uit de schending van de artikelen 69, eerste en tweede lid, van de wet van 29 maart 1962 en 97 van de Grondwet, en luidend: «Deze voorschriften bepalen dat de dagvaarding voor de correctionele rechtbank de eigenaar van het onroerend goed dat het voorwerp van het misdrijf is, moet identificeren, onder de sanctie van artikel 12 van de wet van 10 oktober 1913, dit wil zeggen de verplichte weigering door de hypotheekbewaarder van de overschrijving van de dagvaarding. De miskenning van deze wetsbepaling brengt mee dat de overschrijving van de dagvaarding door de hypotheekbewaarder dient te worden geacht nietig en niet bestaande te zijn. Wat betreft de ontvankelijkheid van de strafvordering is er derhalve geen overschrijving gebeurd. Het hof van beroep beantwoordt niet of onvoldoende de op deze gronden door eiser genomen conclusie»;

Overwegende dat de appelrechters vaststellen dat de dagvaarding voor de correctionele rechtbank overgeschreven werd op het hypotheekkantoor op 2 mei 1983, dat de identiteit van de eigenaar blijkt uit de stukken van het dossier en dat uit de enkele omstandigheid dat deze identiteit niet vermeld is in de inleidende dagvaarding geen miskenning van het recht van verdediging kan worden afgeleid;

Overwegende dat, nu artikel 69 van de wet van 29 maart 1962, met verwijzing naar artikel 12 van de wet van 10 oktober 1913, als sanctie voor het niet-vermelden in bepaalde gevallen van de identiteit van de eigenaar alleen bepaalt dat de hypotheekbewaarder de overschrijving kan weigeren, er geen redenen zijn om de strafvordering niet ontvankelijk te verklaren, als de overschrijving eenmaal plaats had;

Dat de appelrechters aldus hun beslissing regelmatig met redenen omkleden en naar recht verantwoordden;

Dat het middel niet kan worden aangenomen;

En overwegende dat de substantiële of op straffe van nietigheid voorgeschreven rechtsvormen in acht zijn genomen en de beslissing overeenkomstig de wet is gewezen;

II. In zoverre de voorziening gericht is tegen de beslissing op de civielrechtelijke vordering van verweerder tegen eiser;

Over het middel, afgeleid uit de schending van de artikelen 65, §§ 1 en 2, van de wet van 29 maart 1962, en 97 van de Grondwet, en luidend: «Bij gebrek aan aanduiding van de eigenaar van het onroerend goed dat het voorwerp van het misdrijf is, kan de strafrechter evenmin een uitvoerbare titel tot herstel van dit goed in zijn vorige staat verstrekken, noch aan de gemachtigde ambtenaar noch aan de burgerlijke partij ter toepassing van artikel 65, §§ 1 en 2, van de Stedebouwwet»;

Overwegende dat de rechters, bij veroordeling wegens wederrechtelijk uitgevoerde werken, het herstel van het goed in zijn vorige toestand kunnen bevelen, zelfs wanneer

de veroordeelde niet de eigenaar is;

Dat het gebeurlijk ontbreken van de identiteit van de eigenaar in de inleidende dagvaarding ter zake geen beletsel uitmaakt;

Dat het middel niet kan worden aangenomen;
(...)

NOOT—Bouwvoertredingen en overschrijving van de dagvaarding

1. Luidens artikel 69 van de wet op de stedenbouw dient de dagvaarding op grond van artikel 64 overgeschreven te worden in het hypotheekkantoor van het gebied waar de goederen gelegen zijn. Deze overschrijving is een voorwaarde tot ontvankelijkheid van de strafvordering.

2. De dagvaarding dient normaal de identiteit van de eigenaar van het onroerend goed te vermelden dat het voorwerp van het misdrijf uitmaakt.

De identificatie van het onroerend goed moet gebeuren in de vorm voorgeschreven door artikel 12 van de wet van 10 oktober 1913; anders kan de hypotheekbewaarder de overschrijving weigeren.

3. Het verzuim de identiteit van de eigenaar van het onroerend goed te vermelden in de dagvaarding brengt niet de nietigheid mee van de overschrijving in het hypotheekkantoor. Het Hof van Beroep te Gent besliste terecht dat de vermelding van deze identiteit van de eigenaar in de dagvaarding niet is voorgeschreven op straffe van nietigheid (Hof Gent, 26 september 1985, *onuitgegeven*).

4. De veroordeling tot herstel van het goed in zijn vorige staat dient, in de gevallen bedoeld in artikel 65 van de wet op de stedenbouw, ten laste van de veroordeelde te worden uitgesproken, zelfs indien deze op de dag dat de beslissing wordt uitgesproken, geen eigenaar is van de wederrechtelijk uitgevoerde werken.

Indien de veroordeling tot herstel wordt uitgesproken t.a.v. een persoon die niet de eigenaar van het onroerend goed is kan de uitvoering grote problemen meebrengen. Men kan zich afvragen of de wetgever wel rekening heeft gehouden met deze problematiek...

A. Vandeplas

HOF VAN CASSATIE

3e KAMER — 6 APRIL 1987

Voorzitter: de h. Bosly

Raadsheer-rapporteur: de h. Willems

Eerste advocaat-generaal: de h. Duchatelet

Advocaten: De Bruyn en Kirkpatrick

Arbeidsovereenkomst — Bediende — Overeenkomst voor onbepaalde tijd — Einde — Pensioenleeftijd — Opzegging door werkgever — Opzeggingstermijn van zes maanden — Begrip.

De bij art. 83, eerste lid, A.O.W. bepaalde opzeggings-termijn van zes maanden, die geldt ten aanzien van de bediende die de pensioengerechtigde leeftijd gaat bereiken, mag in de regel niet beginnen te lopen meer dan zes maanden.

den vóór het tijdstip waarop de bediende de normale leeftijd bereikt voor het volledig wettelijk pensioen.

H. t/ N.V. H.E. en N.V. H.

Gelet op het bestreden arrest, op 29 april 1986 door het Arbeidshof te Brussel gewezen ;
(...)

Overwegende dat het arrest vaststelt, enerzijds, dat de eerste verweerster eiser op 24 november 1981 heeft ontslagen met de opzeggingstermijn «die gebruikelijk is bij pensionering en liep van 1 december 1981 tot 30 juni 1982», anderzijds, dat eiser op 16 juni 1982 65 jaar is geworden, dit is meer dan zes maanden nadat de opzeggingstermijn was beginnen te lopen ; dat het arrest beslist dat die door de werkgever vastgestelde opzeggingstermijn niet in strijd is met de voorschriften van artikel 83 van de wet van 3 juli 1978 betreffende de arbeidsovereenkomsten ;

Overwegende dat artikel 83, eerste lid, van de wet van 3 juli 1978 bepaalt dat, indien de opzegging wordt gegeven om aan de voor onbepaalde tijd gesloten arbeidsovereenkomst een einde te maken op het tijdstip waarop de bediende de normale leeftijd bereikt voor het volledig wettelijk pensioen, of daarna, de termijn van opzegging, in afwijking van het bepaalde in artikel 82, wordt vastgesteld op zes maanden wanneer de opzegging van de werkgever uitgaat ;

Overwegende dat die afwijkende bepaling eng moet worden uitgelegd ; dat, overeenkomstig die bepaling en in de regel, de opzeggingstermijn niet mag beginnen te lopen meer dan zes maanden vóór het tijdstip waarop de bediende de normale leeftijd bereikt voor het volledig wettelijk pensioen ;

(...)

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 19 MEI 1987

Voorzitter-rapporteur : de h. Vervloet

Advocaat-generaal : de h. Declercq

Advocaat : mr. De Gryse

Rechtvaardiging en verschoning — Onoverkomelijke dwaling — Rechtsdwaling.

Een rechtsdwaling kan, wegens bepaalde omstandigheden, door de strafrechter als onoverkomelijk worden beschouwd als uit die omstandigheden kan worden afgeleid dat de beklaagde heeft gehandeld zoals elk redelijk en voorzichtig persoon zou hebben gehandeld.

Daartoe volstaat de loutere vaststelling dat de beklaagde slecht werd geadviseerd, zelfs door een geschikt persoon, op zichzelf niet. De rechter oordeelt, op grond van de gegevens van de zaak of dat advies de beklaagde in een toestand van onoverkomelijke dwaling heeft gebracht. Dit oordeel is onaantastbaar op voorwaarde dat het begrip onoverkomelijke dwaling niet wordt miskend.

D. t/ D.

Over het middel : schending van artikel 71 van het Strafwetboek,

doordat het arrest verweerster vrijspreekt van de haar ten laste gelegde feiten en bijgevolg de eisers veroordeelt tot de kosten van de strafvordering, op de volgende gronden : «Ter terechtzitting van het hof heeft de beklaagde bij haar ondervraging dit bevestigd : enkele dagen vóór het opmaken van de inventaris heeft zij zich bij de notaris begeven, heeft zij over die effectenoverdracht gesproken, zou de notaris gezegd hebben dat zij dit niet moest aangeven omdat zij niet behoorden tot de nalatenschap en had de notaris in ieder geval kennis van het bestaan van die effecten. Ter terechtzitting in eerste aanleg heeft de notaris dit feit niet ontkend, hij aanvaarde de mogelijkheid ervan, maar herinnerde het zich niet meer. Hij sloot de mogelijkheid niet uit dat er omtrent die effecten gesproken werd en dat de beklaagde voorgesteld zou hebben aan ieder van haar broers 50.000 frank af te geven, zoals de beklaagde beweert voorgesteld te hebben. Gelet op die elementen mag de bewering van de beklaagde over de inhoud van haar onderhoud met de notaris niet afgewezen worden. In die omstandigheden verkeerde de beklaagde in een toestand van onoverkomelijke dwaling toen zij naliet de effecten aan te geven bij het opmaken van de inventaris waardoor haar penale schuld opgeheven wordt» ;

terwijl, hoewel een rechtsdwaling wegens bepaalde omstandigheden door de rechter als onoverkomelijk in de zin van artikel 71 Strafwetboek kan beschouwd worden, zulks slechts geschiedt op voorwaarde dat uit die omstandigheden kan worden afgeleid dat de beklaagde heeft gehandeld zoals ieder redelijk en voorzichtig persoon gehandeld zou hebben ; het arrest zich in dit opzicht echter beperkt tot de vaststelling dat de notaris aan verweerster heeft verklaard dat deze laatste de effecten niet diende aan te geven ; deze enkele vaststelling dat aan verweerster een verkeerd advies werd gegeven, zelfs door een bevoegde persoon, op zichzelf echter niet volstaat om de schuldopheffingsgrond van onoverkomelijke dwaling op wettelijke wijze te rechtvaardigen ; aldus niet wettelijk wordt verantwoord dat verweerster heeft gehandeld zoals ieder redelijk en voorzichtig persoon dat zou hebben gedaan, zodat het arrest niet wettig beslist dat de strafrechtelijke schuld van verweerster opgeheven werd en derhalve schending inhoudt van artikel 71 van het Strafwetboek :

Overwegende dat verweerster werd vervolgd wegens valsheid in geschrifte en gebruik van het valse stuk, valse eed en verduistering van acht kasbons ; dat het arrest haar vrijspreekt, iedere eiser in de helft van de kosten van de strafvordering veroordeelt en het hof van beroep onbevoegd verklaart om kennis te nemen van de civielrechtelijke vordering van de eisers ;

Overwegende dat het arrest zijn beslissing grondt, eensdeels op de in het middel weergegeven verklaring van verweerster, naar luid waarvan de notaris zou hebben gezegd dat zij de effectenoverdracht niet moest aangeven omdat de effecten niet tot de nalatenschap behoorden, en anderdeels op de omstandigheid dat de notaris, die zich dit feit niet meer herinnerde, de mogelijkheid niet uitsloot «dat er omtrent die effecten gesproken werd en dat de beklaagde

voorgesteld zou hebben aan ieder van haar broers 50.000 frank af te geven»; dat het arrest oordeelt: «Gelet op die elementen mag de bewering van de beklaagde over de inhoud van haar onderhoud met de notaris niet afgewezen worden; in die omstandigheden verkeerde de beklaagde in een toestand van onoverkomelijke dwaling (...) waardoor haar penale schuld opgeheven wordt»;

Overwegende dat een rechtsdwaling, wegens bepaalde omstandigheden, door de strafrechter als onoverkomelijk kan worden beschouwd als uit die omstandigheden kan worden afgeleid dat de beklaagde heeft gehandeld zoals elk redelijk en voorzichtig persoon zou hebben gehandeld;

Dat weliswaar de enkele vaststelling dat de beklaagde slecht werd geadviseerd, zelfs door een geschikt persoon, op zichzelf niet volstaat; dat de rechter, op grond van de gegevens van de zaak, oordeelt of dat advies de beklaagde in een toestand van onoverkomelijke dwaling heeft gebracht;

Dat dit oordeel onaantastbaar is op voorwaarde dat het begrip onoverkomelijke dwaling niet wordt miskend;

Overwegende dat het arrest, zonder dit begrip te miskennen, verweerster heeft vrijgesproken na, op grond van de feitelijke gegevens van de zaak, te hebben beslist dat ze zich in een toestand van onoverkomelijke dwaling bevond;

Dat het middel niet kan worden aangenomen;
(...)

NOOT—De beoordeling van onoverkomelijke dwaling door de rechter

1. Zo het adagium «*nemo censetur ignorare legem*» dan al kan beschouwd worden als een zeer vleierende gedachte voor de burger, die kwaliteiten toegemeten krijgt in een vakdomein dat nog dikwijls de ervaren specialist in verlegenheid brengt, dan is het niet noodzakelijk om de lectuur van F. Gorlé's symptomatisch artikel «Is een ontwarring van de chaos van strafbaarstellingen nog mogelijk?» (*Liber Amicorum F. Dumon*, 457-474) aan te bevelen om te begrijpen dat wij hier staan voor een fictie die in de praktijk onhoudbaar is (geworden). Errare humanum est. Het Hof van Cassatie neemt daarom sinds lang aan dat de onoverkomelijke dwaling een schulduitsluitingsgrond vormt (zie recent: Cass., 27 maart 1984, *Arr. Cass.*, 1983-84, nr. 427; Cass., 14 januari 1987, *R.D.P.*, 1987, 375; *Arr. Cass.*, 1986-87, nr. 282).

2. De onoverkomelijke dwaling ligt het meest voor de hand in geval van een verkeerd advies van de bevoegde overheid (zie de analyse van de rechtspraak en rechtsleer bij Arnou, P., «Verkeerd advies als grond voor onoverwinnelijke dwaling», noot onder Corr. Veurne, 3 juni 1983, *R.W.*, 1983-84, 2782-2785), doch ook een advies van een privé-persoon kan leiden tot de schulduitsluitende dwaling, vooral wanneer het advies uitgaat van een «geschikt» persoon (zie Arnou, P., «Wetenschappelijke expertise en onoverwinnelijke dwaling», noot onder Corr. Brugge, 8 november 1984, *R.W.*, 1985-86, 1230-1231). De advocaat schijnt in dit verband door hoven en rechtbanken als een nogal gezaghebbende bron te worden beschouwd (Gent, 13 februari 1954, *R.W.*, 1953-54, 484; Pol. Lens, 12 februari 1980, *Pas.*, 1980, III, 22; zie ook Brussel, 7 oktober 1982, *J.T.*, 1984, 7, waar de dwaling wordt afgewezen omdat het advies werd verstrekt op basis van onvolledige informatie).

3. Het Hof van Cassatie ziet echter nauwlettend toe op de hantering van het wettelijk begrip onoverkomelijke dwaling en vernietigde reeds tweemaal een arrest op grond dat de «eenvoudige» vaststelling dat de beklaagde slecht werd geadviseerd, zelfs door een geschikt persoon, niet kan volstaan (Cass., 30 november 1976, *Arr. Cass.*, 1977, 359; Cass., 20 april 1982, *Arr. Cass.*, 1981-82, 1009).

4. Het belang van het geannoteerde arrest ligt in de nuttige preciseringen die worden verstrekt aangaande de controle van het Hof van Cassatie, waarbij het voorkomt alsof het Hof zich duidelijk soepeler heeft opgesteld ten aanzien van de feitenrechter dan in 1976 en 1982 het geval was. Wij menen uit de formulering van het arrest de volgende principes te kunnen afleiden. In de eerste plaats blijkt duidelijk dat de loutere affirmatie dat een verkeerd advies van een geschikt persoon per se leidt — of omgekeerd, per se niet leidt — tot onoverkomelijke dwaling, onvoldoende is. Anderzijds dient de rechter niet uitdrukkelijk te vermelden dat de beklaagde gehandeld heeft zoals elk redelijk en voorzichtig persoon zou hebben gehandeld. Voldoende is aldus dat hij vaststelt dat het verkeerd advies van de geschikte persoon *in concreto* aanleiding heeft gegeven tot het ontstaan van een onoverkomelijke dwaling bij de beklaagde. Ook moet worden opgemerkt dat voor de wettelijke verantwoording niet vereist wordt dat de rechter bijkomende feitelijke gegevens aanhaalt om de onoverwinnelijkheid in *concreto* te staven. Het is natuurlijk steeds mogelijk — en aanbevelenswaardig — om de rechter via conclusie ertoe uit te nodigen op meer omstandige wijze uiting te geven aan zijn gevoelens omtrent de vraag hoe en waarom de onoverkomelijke dwaling als gevolg van het verkeerd advies is ontstaan.

5. Men mag dus besluiten dat dit arrest niet moet worden toegeschreven aan een toevallige milde bui van het Hof van Cassatie, doch dat het Hof een bijzondere aandacht heeft besteed aan de taak van de rechter bij de beoordeling van de gegevens van de zaak.

Raf Verstraeten
Assistent K.U.L.

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 10 JUNI 1987

Voorzitter: de h. Screvens

Raadsheer-rapporteur: de h. Willems

Advocaat-generaal: de h. Janssens de Bisthoven

Advocaten: mrs. Bützler en Dassesse

Wegverkeer — Vrijmaken van kruispunt — Maneuver op kruispunt — Voorrang.

Art. 14.1 Wegverkeersreglement, volgens hetwelk de bestuurder die een kruispunt opgereden is waar het verkeer geregeld wordt door verkeerslichten, dit kruispunt mag vrijmaken zonder te wachten tot het verkeer opengesteld is in de richting die hij gaat nemen, behalve indien op de weg die hij gaat volgen, een aan zijn rechterzijde geplaatst rood licht hem zulks verbiedt, ontslaat die bestuurder niet van de

verplichting om de overige bepalingen van het reglement na te leven en met name voorrang te verlenen aan de overige bestuurders wanneer hij op het kruispunt een manoeuvre uitvoert.

D. e.a. t/ El C. e.a.

Gelet op het bestreden arrest, op 7 januari 1987 door het Hof van Beroep te Brussel gewezen;

Overwegende dat de voorziening enkel gericht is tegen de beschikkingen die op de eisers betrekking hebben;

Over het middel: schending van de artikelen 12.4, 12.5, 14.1 van het koninklijk besluit van 1 december 1975 houdende algemeen reglement op de politie van het wegverkeer, 418, 420 van het Strafwetboek en 97 van de Grondwet,

doordat het arrest de burgerlijke rechtsvorderingen van eisers tegen verweerders afwijst door het hof van beroep onbevoegd te verklaren om ervan kennis te nemen en de door de eisers in beide instanties gemaakte kosten te hunnen laste laat, op grond: «dat vaststaat dat (verweerder), die een bus van (verweerster) bestuurde, zich bij het op een reglementaire wijze oversteken van het kruispunt van de de Lignestraat, de Koningstraat en de Congresstraat, genoodzaakt zag zijn voertuig in het midden van het kruispunt tot stilstand te brengen om doorgang te verlenen aan twee toeristenbussen die hem de pas afsneden; dat hij, na zijn voertuig opnieuw in beweging te hebben gebracht om het kruispunt vrij te maken, in botsing kwam met het voertuig van de eiser D. die door de Koningstraat richting Kruidtuin reed en zijn weg vervolgde omdat het licht voor hem op groen stond; dat naar luid van artikel 61.1, 3°, van het Wegverkeersreglement groen licht betekent dat het verkeerslicht voorbijgereden mag worden; dat de burgerlijke partij, ten bewijze dat zij met een zeer matige snelheid reed en 'op het allerlaatste ogenblik verrast werd', aanvoert dat de remweg kort was; dat (de eiser D.) uit het oog verliest dat de bestuurder die een kruispunt opgereden is waar het verkeer geregeld wordt door verkeerslichten, dit kruispunt mag vrijmaken zonder te wachten tot het verkeer opengesteld is in de richting die hij gaat nemen, behalve indien op de weg die hij gaat volgen een aan zijn rechterzijde geplaatst rood licht hem zulks verbiedt (art. 14 Wegverkeersreglement); dat uit de verklaringen van de enige, onbeoordeelde getuige B. blijkt dat de bus aan het rijden was toen de botsing gebeurde; dat derhalve de burgerlijke partij, die alleen het groen licht mocht voorbijrijden, doorgang diende te verlenen aan de reeds rijdende bus alvorens zelf haar weg te vervolgen; dat de verklaring van de burgerlijke partij volgens welke ze op het allerlaatste ogenblik verrast werd, duidelijk genoeg aantoont dat zij bovendien niet had opgelet, aangezien zij een voertuig dat toch duidelijk zichtbaar was door zijn lengte en omvang, niet had opgemerkt; dat uit het voorgaande volgt dat het ten laste gelegde feit niet bewezen is ten laste van (verweerder) die ervan moet worden vrijgesproken»; het arrest, na te hebben vastgesteld dat verweerder «zijn voertuig opnieuw in beweging gebracht had om het kruispunt vrij te maken», na aldaar gestopt te zijn, en dat de eiser D. het kruispunt was opgereden toen het licht voor hem op groen stond, en zijn weg rechtdoor voortzette, niettemin beslist dat laatstgenoemde verweerder moest laten voorgaan op grond dat ver-

weerder het kruispunt mocht vrijmaken zonder te wachten tot het verkeer was opengesteld in de richting die hij ging nemen en dat zijn voertuig reeds in beweging was op het ogenblik van de botsing;

(...)

Overwegende dat artikel 14.1 van het Wegverkeersreglement volgens hetwelk de bestuurder die een kruispunt opgereden is waar het verkeer geregeld wordt door verkeerslichten, dit kruispunt mag vrijmaken zonder te wachten tot het verkeer opengesteld is in de richting die hij gaat nemen, behalve indien op de weg die hij gaat volgen een aan zijn rechterzijde geplaatst rood licht hem zulks verbiedt, die bestuurder niet ontslaat van de verplichting om de overige bepalingen van het Wegverkeersreglement na te leven en met name voorrang te verlenen aan de overige bestuurders wanneer hij op het kruispunt een manoeuvre uitvoert;

Overwegende dat het arrest erop wijst dat verweerder zich bij het oversteken van een kruispunt met een bus van verweerster genoodzaakt zag zijn voertuig tot stilstand te brengen op het midden van het kruispunt ten einde doorgang te verlenen aan twee autocars; dat hij, na zijn voertuig opnieuw in beweging te hebben gebracht om het kruispunt vrij te maken, in botsing kwam met het voertuig van de eiser D., die verder reed omdat het licht voor hem op groen stond; dat het arrest aldus impliciet doch onmiskenbaar vaststelt dat verweerder een manoeuvre uitvoerde in de zin van artikel 12.4 van het Wegverkeersreglement;

Overwegende dat de bestuurder, die een manoeuvre wil uitvoeren, voorrang moet verlenen aan de overige weggebruikers en enkel mag verder rijden als de voorwaarden van artikel 12.5 van dat reglement vervuld zijn;

Dat bijgevolg het arrest, nu het beslist dat uit de verklaringen van de enige onbeoordeelde getuige blijkt dat de bus aan het rijden was toen de botsing zich voordeed en dat derhalve de eiser D., die alleen het groen licht mocht voorbijrijden, voorrang diende te verlenen aan de al rijdende bus alvorens zelf zijn weg voort te zetten, de in dat onderdeel vermelde wettelijke bepalingen schendt;

(...)

HOF VAN CASSATIE

1e KAMER — 12 JUNI 1987

Voorzitter-rapporteur: de h. Janssens

Advocaat-generaal: de h. D'Hoore

Advocaat: mr. Houtekier

Koopman en daden van koophandel — Verrichtingen van industriële ondernemingen — Kippenfokkerij.

In art. 2 W. Kh. worden als daden van koophandel aangemerkt alle verrichtingen van industriële ondernemingen, zelfs wanneer de ondernemers slechts de voortbrengsels van zijn eigen grond verwerkt en voor zover het geen verwerking betreft die normaal bij landbouwbedrijven behoort. Voor de laatstbedoelde verwerking is vereist dat het gaat

om verwerking, door de exploitant, van de voortbrengsels van zijn eigen landbouwbedrijf.

N.V. J. t/ Van den B. en B.

Gelet op het bestreden arrest, op 26 juni 1984 door het Hof van Beroep te Antwerpen gewezen;

Over het middel: schending van de artikelen 97 van de Grondwet, 1, 2 van boek I, titel I, van het Wetboek van Koophandel, gewijzigd bij de wetten van 15 december 1872 en 3 juli 1956, 3, 4, 42 van de bij koninklijk besluit van 20 juli 1964 gecoördineerde wetten betreffende het handelsregister, 1, 2, 1°, van boek III, titel VIII, afdeling III, van het Burgerlijk Wetboek, gewijzigd bij de wet van 4 november 1969, en van het algemeen rechtsbeginsel van de eerbied voor de rechten van de verdediging,

doordat het arrest de door de verweerders tegen eiseres ingestelde vordering tot betaling van een som van 95.625 frank wegens minder inkomen bij de exploitatie van een verkoopcontract van 6.750 legkippen ontvankelijk verklaart op grond: dat uit de aard van het geschil zelf blijkt dat de bedrijvigheid van verweerder bestond in het voederen en verzorgen in haar bedrijf van de bij eiseres aangekochte legkippen en dit voor de opbrengst van de legproduktie en de verkoop van de kippen zelf na de normale produktieperiode; dat dit op zich zelf behoort tot de opbrengst van de kleinveeteelt, die zelf normaal bij de landbouwbedrijven behoort; dat luidens artikel 2, 1°, van de wet van 4 november 1969 de pachtwetgeving niet van toepassing is op de huur van onroerende goederen die gebruikt worden voor industriële vetmesting of industriële fokkerij, onafhankelijk van elk landbouwbedrijf; dat deze uitzondering echter beperkt is tot de huur en niet betekent dat het houden van pluimvee voor de leg, zelfs op grote schaal, geen kleinveeteelt zou zijn, doch een handelszaak in deze zin dat de inschrijving in het handelsregister ervoor vereist is; dat zelfs indien bij de exploitatie ook objectieve daden van koophandel gesteld worden, de exploitant geen handelaar wordt die verplicht is tot inschrijving in het handelsregister; dat volgens de administraties van financiën (persoonsbelasting), van economische zaken en van landbouw, deze bedrijven tot de landbouwsector behoren waarvoor geen inschrijving in het handelsregister vereist wordt, en waarop de strafrechtelijke bepalingen volgens artikel 44 van de gecoördineerde wetten betreffende het handelsregister niet toepasselijk zijn; dat bij afwezigheid van de verplichting tot inschrijving, de niet-toelaatbaarheid van de eis niet kan worden opgeworpen,

(...)

Wat het eerste onderdeel betreft:

Overwegende dat het arrest geen landbouwbedrijf van de verweerders vermeldt, doch integendeel vaststelt «dat de bedrijvigheid van eerste (verweerder) bestond in het voederen en verzorgen in haar bedrijf van de bij (eiseres) aangekochte legkippen en dit voor de opbrengst van de legproduktie en de verkoop van de kippen zelf na de normale produktieperiode»;

Overwegende dat artikel 1 van het koninklijk besluit van 20 juli 1964 tot coördinering van de wetten betreffende het handelsregister voorschrijft dat ieder handelaar wordt ingeschreven in het handelsregister;

Dat artikel 1 van het Wetboek van Koophandel bepaalt dat «kooplieden zijn, zij die daden uitoefenen, bij de wet daden van koophandel genoemd, en daarvan, hoofdzakelijk of aanvullend, hun gewoon beroep maken»;

Dat in artikel 2, eerste en tweede lid, als daad van koophandel worden aangemerkt: «Elke aankoop van (...) koopwaren om ze weder te verkopen (...); elke verkoop (...) die het gevolg is van zodanige aankoop (...)»; dat artikel 2, vierde lid, nog als daad van koophandel aanmerkt: «Elke manufactuur- of fabrieksonderneming, zelfs wanneer de ondernemer slechts de voortbrengselen van zijn eigen zaak verwerkt en voor zover het geen verwerking betreft die normaal bij de landbouwbedrijven behoort»;

Overwegende dat het arrest oordeelt dat verweerder niet hoefde ingeschreven te zijn in het handelsregister, nu haar bedrijvigheid «op zichzelf behoort tot de opbrengst van een kleinveeteelt die zelf normaal bij de landbouwbedrijven behoort»;

Overwegende dat, zou het ten deze om een «manufactuur- of fabrieksonderneming» gaan, dan nog de laatste zinsnede van artikel 2, vierde lid, geen toepassing krijgt; dat immers het arrest niet vaststelt dat de kippen gevoerd werden met voortbrengselen van een eigen door verweerder, alleen of samen met verweerder, geëxploiteerd landbouwbedrijf;

Dat het arrest, door te beslissen dat generlei kleinveeteelt als daad van koophandel kan worden aangemerkt omdat kleinveeteelt «zelf normaal bij de landbouwbedrijven behoort», artikel 2, vierde lid, van het Wetboek van Koophandel schendt en het onderdeel in zoverre gegrond is;

(...)

HOF VAN CASSATIE

2e KAMER — 17 JUNI 1987

Voorzitter: de h. Stranard

Raadsheer-rapporteur: de h. Sace

Advocaat-generaal: mevr. Liekendael

Jeugdbescherming — Maatregelen t.a.v. de ouders — Maatregel van bewaring — Hoger beroep van de minderjarige.

In de zaken bedoeld in titel II, hoofdstuk III, eerste afdeling, Jeugdbeschermingswet, die betrekking hebben op maatregelen ten aanzien van de ouders, zijn de belanghebbende minderjarigen geen partij. Zij kunnen bijgevolg geen gebruik maken van het door art. 58, eerste lid, ingevoerde recht van hoger beroep, zelfs niet tegen de beschikking waarbij, met toepassing van art. 52, eerste lid, te hunnen aanzien een maatregel van bewaring wordt genomen.

Procureur-generaal te Luik t/ W. e.a.

Gelet op het bestreden arrest, op 25 februari 1987 gewezen door de jeugdkamer van het Hof van Beroep te Luik;

Over het middel: dat het arrest het hoger beroep dat door de verweerder Emmanuelle W. was ingesteld tegen de op 9 juni 1986 door de Jeugdrechter te Luik gewezen be-

schikking, waarbij op grond van de artikelen 31, 37, 4°, 58, 59 en 62 van de wet van 8 april 1965 betreffende de jeugdbescherming de uitbesteding van de minderjarige Emmanuelle W. bij het Rijksgesticht voor Observatie en Opvoeding onder Toezicht te Saint-Servais is bevolen, ontvankelijk verklaart, op grond «dat wanneer de (bij artikel 52, tweede lid, van die wet bepaalde) voorlopige maatregel wordt genomen, de minderjarige als partij in de zaak moet worden beschouwd, zodat hij samen met zijn ouders en onafhankelijk van hen hoger beroep moet kunnen instellen tot wijziging van een dergelijke ten aanzien van hem genomen maatregel»,

(...)

Overwegende dat, zoals uit de gedingstukken blijkt, de beroepen beschikking door de Jeugdrechter te Luik op 9 juni 1986 is gewezen ingevolge een vonnis van de jeugdrechtbank van die plaats waarbij, met toepassing van de artikelen 30 en 31 van de wet van 8 april 1965, een maatregel tot opvoedingsbijstand bevolen is ten aanzien van verweerder, vader van verweester;

Overwegende dat artikel 52, eerste lid, van de wet van 8 april 1965 bepaalt dat gedurende een rechtspleging strekkende tot de toepassing van een der maatregelen bedoeld in titel II, hoofdstuk III, en met name van een maatregel tot opvoedingsbijstand ten aanzien van de ouders van een minderjarige, de jeugdrechtbank ten aanzien van de minderjarige voorlopig de nodige maatregelen van bewaring neemt;

Dat nochtans luidens artikel 56, eerste lid, van die wet, de belanghebbende minderjarigen in de zaken bedoeld in titel II, hoofdstuk III, eerste afdeling, die betrekking hebben op de maatregelen ten aanzien van de ouders, niet als partij bij de debatten worden beschouwd; dat zij bijgevolg, geen partij zijnde, geen gebruik kunnen maken van het door artikel 58, eerste lid, ingevoerde recht van hoger beroep, zelfs niet tegen de beschikking waarbij, met toepassing van artikel 52, eerste lid, te hunnen aanzien een maatregel van bewaring wordt genomen;

Overwegende dat het hof van beroep, jeugdkamer, derhalve de ontvankelijkverklaring van het door de minderjarige verweester tegen de beschikking van 9 juni 1986 ingestelde hoger beroep niet naar recht verantwoordt;

(...)

HOF VAN BEROEP TE ANTWERPEN

8e KAMER — 10 DECEMBER 1986

Voorzitter: de h. R. Vanderhoeft

Raadsheren: de hh. Vandeplas (rapporteur) en Van de Velde

Advocaat-generaal: de h. De Swaef

Advocaten: mrs. Binnemans, Martens, Mondelaers en Claes

Valsheid in geschrifte — Gebruik — Verjaring.

1. De verjaring van de valsheden en het gebruik van het valse stuk begint niet vanaf het sluiten van een leningsovereenkomst, daar deze overeenkomst niet wordt beëindigd

door het toekennen van de lening of de uitbetaling van de leensom, maar bij de volledige terugbetaling van de lening. De valse akten waarmee de lening op bedrieglijke wijze werd verkregen, hebben uitwerking tot de laatste afbetaling is geschied en de gerechtelijke uitwinning op grond van de leningsovereenkomst is daarvan het beste bewijs.

2. De vordering van de maandelijkse aflossingen van de lening, het onroerend beslag en de gerechtelijke uitwinning op grond van een vervalste leningsovereenkomst dienen te worden beschouwd als het gebruik van de vervalste overeenkomst.

3. Als dader van een valsheid in geschrifte komt niet alleen de persoon in aanmerking die materialiter de valse handtekening op de overeenkomst heeft geplaatst, maar ook hij die overleg heeft gepleegd met de materiële dader, die hem daartoe heeft aangezet, die hem hulp heeft verstrekt zonder welke de valsheid niet had kunnen worden gepleegd.

4. Het strafrecht kan alleen beslissen dat de valsheden gepleegd door de daders dienen te worden hersteld; het beschikt over geen andere rechtsmacht dan de doorhaling van de valse vermeldingen en handtekeningen te bevelen, maar het kan de nietigheid van de overeenkomst of van een notariële akte, die eventueel het gevolg zal zijn van deze doorhaling, niet vaststellen.

C. t/ K. en Van C.

Overwegende dat Roger K. vervolgd wordt ter zake dat hij tussen 15 mei en 12 juli 1975 valsheid in geschriften heeft gepleegd door namaking van de handtekening van zijn echtgenote Elvira C. onder aan een brief van de N.V. B. van 16 mei 1975 en dat hij van dit valse stuk gebruik heeft gemaakt tot 14 mei 1981, dat hij bovendien wordt vervolgd ter zake dat hij op 11 juli 1975 een valse notariële akte heeft laten opstellen door Maria Van C. voor te stellen als zijn wettige echtgenote en ze deze akte te laten medeondertekenen door namaking van de handtekening van zijn echtgenote, Elvira C., en van deze valse notariële akte gebruik te hebben gemaakt tot 30 september 1981;

Overwegende dat in de telastlegging A de tijdsbepaling verkeerd werd weergegeven als «tussen 16 mei en 11 juli 1975», terwijl vaststond dat de feiten ten vroegste op 16 mei en ten laatste op 11 juli 1975 werden gepleegd; dat het hof deze onnauwkeurigheid heeft rechtgezet en de beklaagde K. kennis heeft gegeven van deze rechtzetting; dat de beklaagde trouwens zeer goed wist dat de valsing onder aan de overeenkomst met de N.V. B. ten vroegste op 16 mei 1975 kon zijn gepleegd, en bovendien maar al te goed wist dat de notariële akte op 11 juli 1975 werd verleden; dat de beklaagde zijn verdediging dienaangaande heeft kunnen voordragen; dat het hof niet alleen het recht, maar ook de plicht heeft aan de feiten hun juiste kwalificatie en de juiste omschrijving van datum en plaats te geven, zelfs al dient daartoe de beschikking tot verwijzing van de raadkamer te worden verbeterd of rechtgezet;

Overwegende dat Maria Van C. wordt vervolgd ter zake dat zij op 11 juli 1975 de hierboven vermelde notariële akte van 11 juli 1975 valselijk heeft ondertekend onder de naam van Elvira C. en dat haar bijkomend ten laste wordt gelegd van deze valse akte gebruik te hebben gemaakt vanaf 11 juli 1975 tot op 30 september 1981;

Overwegende dat, voor zover eenheid van opzet wordt aangenomen voor de misdrijven omschreven enerzijds onder de telastleggingen A en B en C en D en anderzijds onder E en de bijkomende telastlegging ter terechtzitting van 9 oktober 1986 omschreven, die, zoals later zal worden gepreciseerd, begrepen is in de kwalificatie wat de feiten in de telastlegging E waarvoor de raadkamer de tweede beklaagde regelmatig heeft verwezen, de strafvordering regelmatig werd gestuit door de vordering van de procureur des Konings te Hasselt van 18 april 1984;

Wat de telastleggingen A en B ten laste van Roger K. betreft

Overwegende dat de N.V. B. op 16 mei 1975 aan K. een brief heeft toegestuurd in verband met de door hem ingediende leningsaanvraag; dat het daartoe onontbeerlijk was dat het formulier voor de lening «voor akkoord» werd ondertekend door K. en zijn echtgenote;

Overwegende dat deze brief een ontbindende voorwaarde bevat, nl. dat het principieel akkoord tussen partijen verviel indien de notariële akte niet binnen twee maanden na ondertekening van het akkoord was verleden; dat hieruit niet alleen de juridische draagwijdte van de verbintenis blijkt ten aanzien van beide echtgenoten, maar dat uit deze overeenkomst ook kan worden afgeleid dat, in geval van ondertekening van de notariële akte, de verbintenis niet beëindigd werd na verloop van twee maanden maar haar normale uitwerking had tijdens de hele duur van de leningsperiode;

Overwegende dat het valse stuk niet alleen als werkstuk gediend heeft bij de opstelling van de notariële akte van 11 juli 1975, zelfs al blijkt dit niet met zoveel woorden uit de authentieke akte zelf, maar dat deze verbintenis, nu ze bekrachtigd werd door de notariële akte, voor de leningsmaatschappij een essentiële titel uitmaakte van de lening daar hieruit de rechten van de uitlener werden geput;

Overwegende dat zowel deze leningsakte als de notariële akte zelf de basis uitmaakten van het bevel voorafgaand aan het uitvoerend beslag op onroerend goed evenals van de hele procedure van gerechtelijke uitwinning; dat de valsheid in geschrifte en het gebruik van de valse stukken slechts een enkel misdrijf uitmaken wanneer de vervalsers het gebruik heeft gepleegd met hetzelfde bedrieglijk opzet of hetzelfde oogmerk om te schaden, en dat het gebruik voortduurt zolang het beoogde doel niet is bereikt en zolang de handeling verdergaat zonder dat hij zich daartegen verzet met het nuttig gevolg dat hij ervan kon verwachten;

Overwegende dat het geen twijfel lijdt dat de vervalsers het door hem vervalste stuk heeft gebruikt met het oogmerk om de schijn te wekken dat zijn echtgenote akkoord ging met de voorgenomen hypothecaire lening en dat deze overeenkomst met de leningsmaatschappij ook werd ingeroepen tijdens de procedure voor de beslagrechter, terwijl K. wist dat de stukken vals waren; dat beklaagde nooit enig ander oogmerk heeft gehad of voorgewend dan voordeel te trekken uit de valse handtekening van zijn echtgenote ten einde op deze manier een hypothecaire lening te krijgen die hij zonder deze valse handtekening niet had gekregen; dat het gebruik van de valse stukken door de N.V. B. volkomen in de lijn ligt van de verwachtingen van K., daar hij van meet af beseftte dat, bij wanbetaling, onroerend beslag zou worden gelegd op het gemeenschappelijk bezit en

tot openbare verkoping zou worden besloten op grond van de vervalste leningsovereenkomst;

Overwegende dat also dient te worden aangenomen dat K. niet alleen de overeenkomst heeft vervalst tussen 16 mei en 12 juli 1975, maar dat hij van het valse stuk gebruik heeft gemaakt of door de N.V. B. gebruik heeft laten maken vanaf de overhandiging of toezending van het valse stuk aan de N.V. B., zonder onderbreking van meer dan drie jaar, en dit ten minste tot 14 mei 1981; dat de verjaring van de strafvordering van de feiten van de telastleggingen A en B aangaat derhalve niet is ingetreden, maar zoals hierboven reeds vermeld rechtsgeldig gestuit is door de vordering van de procureur des Konings te Hasselt van 18 april 1984;

Wat de telastleggingen C en D ten laste van Roger K. betreft

Overwegende dat K. op 11 juli 1975 voor notaris Jean R. een notariële akte ondertekende in het bijzijn van Marie Van C. en in overleg met zijn medebeklaagde de authentieke akte ook door haar liet ondertekenen met de naam van zijn echtgenote, Elvira C.;

Overwegende dat deze akte, samen met de leningsovereenkomst gesloten met de N.V. B., als basis gediend heeft voor het verkrijgen van de lening en dat deze akte ten minste tot 30 september 1981 gebruikt werd door de N.V. B. terwijl beklaagde wist dat deze akte vervalst was door namaking van de handtekening van zijn echtgenote;

Overwegende dat het geen twijfel lijdt dat de beklaagde Maria Van C. heeft aangezet om deze vervalsing te plegen, dat hij daartoe met haar overleg heeft gepleegd en dat zonder zijn hulp de feiten niet hadden kunnen worden gepleegd; dat beklaagde ten onrechte aanvoert dat hij een ander oogmerk zou hebben gekoesterd bij het helpen plegen van het misdrijf dan bij het gebruik van deze valse akte; dat hij een onderscheid maakt tussen de loutere kennis van het bedrieglijk opzet gekoesterd door Maria Van C. en het gebruik ten eigen profijte, maar dat deze redenering uitgaat van een verkeerde voorstelling van de feiten; dat het duidelijk is dat de beklaagde geen mededaderschap wordt ten laste gelegd omdat hij een loutere kennis had van de valsheid gepleegd door Maria Van C., doch integendeel omdat hijzelf deze mise en scène heeft uitgekend en georganiseerd, beraamd en uitgevoerd en dat het gebruik van het valse stuk dan ook het logische uitvloeisel is van deze valsheid; dat ook in dit geval de valsheid in geschrifte en het gebruik van de vervalste akte slechts een enkel misdrijf uitmaken nu beklaagde als vervalsers het gebruik heeft gepleegd met hetzelfde bedrieglijk opzet of hetzelfde oogmerk om te schaden en dat het gebruik voortgeduurd heeft, zonder onderbreking van méér dan drie jaar, zolang de N.V. B. dit stuk heeft gebruikt zonder dat beklaagde zich daartegen heeft verzet met het nuttig gevolg dat hij ervan kon verwachten;

Overwegende dat de verjaring van de strafvordering betreffende de feiten van de telastleggingen C en D derhalve niet is ingetreden;

Overwegende dat de feiten van telastleggingen A, B, C en D in hoofde van K. met een zelfde opzet werden gepleegd en dat ze overeenkomstig de bepaling van artikel 85 van het Strafwetboek beschouwd dienen te worden als één enkel misdrijf te bestraffen met één enkele straf;

Wat de telastlegging E en de ter terechtzitting omschreven telastlegging ten laste van Maria Van C. betreffen:

Overwegende dat Maria Van C. zich op 11 juli 1975 in tegenwoordigheid van K. bij notaris Jean R. heeft aangemeld, dat ze de naam van Elvira C. heeft aangenomen en als echtgenote van K. de notariële akte heeft ondertekend; dat ze deze feiten ongetwijfeld in overleg met K. heeft gepleegd, zonder wiens hulp en medeweten een dergelijke valsheid trouwens onmogelijk ware geweest; dat ze zeer goed wist welke de gevolgen van deze valsheid waren en dat ze ook beseftte dat op deze bedrieglijke manier K. een hypothecaire lening kon krijgen ten laste van het gemeenschappelijk onroerend goed; dat ze bovendien wist dat het om een leningsovereenkomst ging die gedurende verscheidene jaren, nl. tot 11 juli 2007, uitwerking had;

Overwegende dat Maria Van C. niet alleen wegens de feiten omschreven in de telastlegging E wordt vervolgd, maar ook wegens de bijkomende telastlegging omschreven ter terechtzitting van 9 oktober 1986, namelijk feiten van gebruik van de valse notariële akte die zich identificeren met de feiten van de telastlegging E en er één geheel mee vormen; dat de beklaagde op de hoogte werd gebracht van deze bijkomende wetsomschrijving en zich trouwens hieromtrent heeft verdedigd;

Overwegende dat de beklaagde deze valsheid heeft gepleegd in de wetenschap dat er gebruik zou worden gemaakt van dit valse stuk; dat de uitwinning bij in gebreke blijven van de ontleners in de notariële akte werd beschreven en dat ze trouwens een voorzienbaar gebruik van deze authentieke akte uitmaakt; dat de beklaagde dan ook als mededader van het gebruik van het valse stuk dient te worden beschouwd daar dit gebruik samen met de valsheid één enkel misdrijf uitmaakt nu beide gepleegd werden met hetzelfde strafbaar opzet of oogmerk om te schaden en de beklaagde zich nooit heeft verzet tegen dit gebruik met het nuttig gevolg dat ze ervan kon verwachten;

Overwegende dat dit gebruik voortgeduurd heeft, zonder onderbreking van méér dan drie jaar vanaf 11 juli 1975 tot ten minste 30 september 1981; dat de verjaring van de strafvordering uit hoofde van deze feiten ten laste van Maria Van C. dan ook niet is ingetreden, nu ook de verjaring van de strafvordering dienaangaande regelmatig werd gestuit door de vordering van de procureur des Konings te Hasselt van 18 april 1984;

Overwegende dat K. aanvoert dat de verjaring van de valsheden en het gebruik ervan zou beginnen vanaf het verkrijgen van de lening, namelijk op 14 juli 1975; dat hij echter een strikt eenzijdige en beperkte interpretatie geeft aan de door hem vervalste stukken; dat het hem immers wellicht alleen te doen was om de lening te verkrijgen, maar dat de leningsovereenkomst natuurlijk niet beëindigd wordt door het toekennen van de lening of de uitbetaling van de leensom, maar bij de volledige terugbetaling van deze lening; dat deze valse akten natuurlijk uitwerking hebben tot op het ogenblik dat de laatste afbetaling is geschied en dat de gerechtelijke uitwinning waarvan de procedure in de loop van 1981 werd aangevat daarvan het beste bewijs is;

Overwegende dat K. beweert dat de handtekening van zijn echtgenote Elvira C. onder aan de overeenkomst met de N.V. B. en op de notariële akte niet vals of vervalst zou zijn; dat hij dit meent te kunnen afleiden uit de afwezigheid van reactie van zijn echtgenote, maar dat een dergelijk

argument bezwaarlijk als overtuigend kan worden beschouwd;

Overwegende dat hij ook bepaalde overwegingen wijdt aan de betaling van onroerende voorheffing en de fiscale aangifte sedert het jaar 1975, maar dat hij enerzijds zijn fiscale aangiften niet overlegt en ook niet duidelijk uitlegt welke argumenten hij uit deze betalingen of aangiften meent te kunnen putten, zodat ze als irrelevant dienen te worden afgewezen;

Overwegende dat beklaagde ook aanvoert dat zijn echtgenote begin maart 1981 op de hoogte was van de valsheid, daar ze toen wist dat hij een lening van 3,5 miljoen frank gekregen had bij de N.V. B.; dat uit de omstandigheid dat E. C. op de hoogte was van deze lening, hoegenaamd niet volgt dat ze ook wist dat de beklaagde deze lening door middel van bedrog, namelijk door vervalsing van haar handtekening, had verkregen; dat ook deze argumentatie van beklaagde dient te worden afgewezen;

Overwegende dat de valsheid van de stukken blijkt uit de vergelijking van de handtekeningen, dat daartoe zelfs geen grafologisch onderzoek nodig is aangezien de vervalsingen zo evident lijken; dat wellicht niet kan worden bewezen met absolute zekerheid dat K. de handtekening van zijn echtgenote zelf heeft vervalst onder aan de brief van de N.V. B., maar dat hij de vervalsing dan door een derde heeft laten doen die zonder zijn hulp deze vervalsing niet had kunnen plegen; dat de gegevens van het dossier ook voldoende bewijzen dat Maria Van C. ten opzichte van notaris Jean R. de handtekening van Elvira C. heeft vervalst; dat de bevindingen of beweringen van de door de beklaagde aangestelde deskundige het hof niet overtuigen, maar dat het hof het met de gerechtelijke deskundige eens is om aan te nemen dat de handtekening van Elvira C. door Maria Van C. werd nagemaakt;

Overwegende dat het hof hierbij niet alleen steunt op de bevindingen van de gerechtelijke deskundige, maar op het eigen onderzoek van de handtekeningen, die duidelijk wijzen op een vervalsing; dat bovendien de houding van Maria Van C. aan duidelijkheid niet te wensen overlaat wanneer ze weigert mee te werken aan het schriftonderzoek, geen geschriften wil overleggen geschreven vóór de datum der feiten, haar geschrift opzettelijk misvormt; dat bovendien alleen K. enig voordeel kon hebben bij de vervalsing van de overeenkomst en van de notariële akte; dat deze gegevens niet ontkracht worden door de ontkenningen van beide beklaagden;

Overwegende dat K. aanvoert dat niet wordt aangetoond op welke wijze na 11 juli 1975 gebruik zou zijn gemaakt van de vervalste overeenkomst met de N.V. B. of van de notariële akte; dat de N.V. B. echter, als gevolg van de wanbetaling van K., onroerend beslag liet leggen op het gehypothekeerde goed en dat de procedure van gerechtelijke uitwinning werd ingezet; dat deze stukken zowel gebruikt werden om de maandelijkse aflossingen van de lening te vorderen als om het onroerend beslag te staven evenals de gerechtelijke uitwinning die vanaf begin 1981 op gang was gekomen;

Overwegende dat de notaris de identiteit van de partijen dient te controleren, maar dat hij geen authentieke waarde geeft aan de vastgestelde identiteit; dat bijgevolg de opgegeven identiteit niet geldt tot inschrijving wegens valsheid en dat, nu vaststaat dat de notaris verschalkt werd, de door

de notaris gedane vaststelling kan worden betwist en rechtgezet; dat de goede trouw van de instrumenterende notaris niet aan het oordeel van het hof onderworpen is, maar dat de ontvankelijkheid van de strafvervolgning tegen beide beklaagden geenszins afhangt van de vervolging tegen de notaris;

Overwegende dat K. aanvoert dat Elvira K. die bij het parket klacht had ingediend en zich achteraf had aangesteld als burgerlijke partij voor de onderzoeksrechter, niet gerechtigd was als getuige op te treden; dat het verhoor van de burgerlijke partij onder eed ter terechtzitting geen nietigheid oplevert wanneer noch het openbaar ministerie, noch de beklaagden zich hebben verzet tegen dit verhoor; dat het proces-verbaal van de terechtzitting van 19 september 1984 het getuigenverhoor van Elvira C. vermeldt, maar dat geen gewag wordt gemaakt van enig verzet van een der procespartijen, zodat aangenomen kan worden dat haar verhoor regelmatig is geschied;

Overwegende dat K. ten onrechte beweert dat hij niet als dader van de valsheid kan worden beschouwd wanneer de valsheid door een derde werd gepleegd; dat als dader van een valsheid in geschrifte niet alleen de persoon in aanmerking komt die materialiter de valse handtekening heeft geplaatst, maar ook hij die overleg heeft gepleegd met de materiële dader, die hem daartoe heeft aangezet, die hem een hulp heeft verstrekt zonder welke de valsheid niet had kunnen gepleegd worden;

Overwegende dat K. een reeks vragen opsomt betreffende de mogelijkheid om de mise en scène op te voeren, de notaris te verschalken, het geschrift na te bootsen, de schrijfstijl aan te leren; dat ook het hof deze vragen niet kan beantwoorden en trouwens niet hoeft te beantwoorden; dat de sluwheid van de beklaagden, de onzorgvuldigheid van de notaris, de handigheid van de scriptor, wellicht enig licht kunnen werpen op deze mogelijkheden, maar dat het hof in elk geval aanneemt dat de beklaagden erin geslaagd zijn de vervalsingen te plegen en de valse stukken te gebruiken;

Overwegende dat K. betwist dat hij enig voordeel heeft gehaald uit de valsheid in geschrifte, maar dat vaststaat dat hij de hypothecaire lening niet had kunnen krijgen zonder de vervalsing van de handtekening van zijn vrouw; dat de omstandigheid dat hij achteraf toch geen voordeel zou hebben gehaald uit deze valsheden, ter zake zonder relevantie is daar het verkrijgen van voordelen geen bestanddeel van het misdrijf uitmaakt;

Overwegende dat uit het lange tijdsverloop tussen het plegen van de vervalsingen en de uiteindelijke klacht van Elvira E. niet kan worden afgeleid dat deze op de hoogte was van de valsheden; dat ze geen reden had om te twijfelen aan de eerlijkheid van haar echtgenoot; dat het zeer goed mogelijk is dat deze alle correspondentie aangaande de hypothecaire lening voor haar verborgen heeft gehouden; dat in elk geval geen argument kan worden geput uit de onwetendheid van Elvira C. betreffende deze valse handtekeningen om te beweren dat K. of Van C. zich niet schuldig hebben gemaakt aan deze valsheden;

Overwegende dat K. aanvoert dat de getuige V. niet mocht worden verhoord ter terechtzitting van 20 november 1985 en dat ook zijn persoonlijke deskundige, P., niet werd verhoord; dat reeds op 20 november 1985 door het hof beslist werd dat het hof voldoende was voorgelicht en dat

ook thans nog het hof van mening is voldoende voorgelicht te zijn door de uitvoerige verslagen van deze schriftdeskundigen; dat door de verdediging niet wordt verduidelijkt welke bijkomende informatie deze schriftdeskundigen thans nog zouden kunnen verstrekken, te meer daar het hof ook uit de andere, hierboven nader omschreven gegevens van het dossier, afleidt dat de schuld van beide beklaagden bewezen is;

Overwegende dat de hierna bepaalde straftoemeting aangepast lijkt;

Betreffende de burgerlijke-partijstelling

Overwegende dat de burgerlijke partij ongetwijfeld geschaad werd door de valsheden gepleegd door de beklaagden; dat ze onder meer ten onrechte betrokken werd in het geding met de N.V. B., dat het ter zake irrelevant is na te gaan of de lening de gemeenschap verrijkt heeft; dat onroerend beslag werd gelegd op het gemeenschappelijk bezit ter uitvoering van de vervalste notariële akte; dat ze bovendien een morele schade heeft ondervonden door het feit dat een derde persoon haar naam heeft misbruikt bij het verlijden van een notariële akte;

Overwegende dat de gevorderde schadevergoeding dan ook gegrond voorkomt;

Betreffende de doorhaling van bepaalde gedeelten van de valse akten

Overwegende dat de burgerlijke partij bij incidenteel beroep de «valse verklaring» van de brief van 16 mei 1975 en van de notariële akte van 11 juli 1975 vordert evenals de «integrale doorhaling» van deze akten;

Overwegende dat deze akten enerzijds een leningsovereenkomst tussen de N.V. B. en K. en anderzijds een authentieke vaststelling van deze leningsovereenkomst tussen de N.V. B. en K. met vestiging van hypotheek op een onroerend goed inhouden; dat deze verbintenissen aangegaan door de N.V. B. en K. niet door nietigheid zijn aangetast en volle uitwerking behouden tussen deze partijen; dat de N.V. B. zich wellicht niet zou hebben verbonden met K. indien deze overeenkomst en deze authentieke akte niet medeondertekend waren door Elvira C., maar dat deze problematiek niet ter beoordeling van het hof is; dat thans alleen kan worden beslist dat de valsheden gepleegd door K. en door Van C. dienen te worden hersteld en dat het hof over geen andere rechtsmacht beschikt dan de doorhaling van de valse vermeldingen en handtekeningen te bevelen; dat de nietigheid van de overeenkomst of van de notariële akte, die eventueel het gevolg zal zijn van deze doorhaling, echter niet door het strafgerecht kan worden vastgesteld;

(...)

HOF VAN BEROEP TE BRUSSEL**8e KAMER — 2 JUNI 1987**

Voorzitter : de h. Jans

Raadsheren : de hh. Raspé en Schöller

Advocaten : mrs. Van Bragt loco Buyl en Pitsaer loco Steghers

Wisselbrief — Orderbriefje — Betaalbaar na zicht — Verzuim van aanbidding — Vervaldag — Verjaring — Rente.

Bij verzuim van aanbidding van een orderbriefje, betaalbaar een zekere tijd na zicht, binnen een jaar na zijn dagtekening en van protest van niet-datering, treedt de vervaldag in op de laatste dag van de termijn van aanbidding. De verjaring loopt pas vanaf deze vervaldag.

De conventionele rente is slechts verschuldigd tot de vervaldag. De moratoire rente is, tegen de wettelijke rentevoet, pas verschuldigd vanaf een ingebrekestelling.

N.V. G. t/ N.

Overwegende dat het hoger beroep strekt om geïntimeerde te horen veroordelen aan appellante te betalen :

1. de som van 228.896 frank, zijnde het debiteurssaldo op rekening-courant, te vermeerderen met de conventionele verwijsinteressen van 111 frank per dag vanaf 8 februari 1979,

2. de som van 350.000 frank, zijnde de hoofdsom van het orderbriefje door geïntimeerde ondertekend op 27 oktober 1975, de som van 2038 frank, zijnde protestkosten, en de verwijsinteressen als volgt berekend :

— *primaire* à 2,25% per jaar boven de basisvoet vanaf 27 oktober 1975 tot op de datum van de effectieve betaling,

— *subsidiar* à 2,25% per jaar boven de basisvoet vanaf 27 oktober 1975 tot 27 januari 1977 en tegen de wettelijke en gerechtelijke voet vanaf deze datum ;

dat appellante de eerste rechter ten grieve duidt :

1) vergeten te hebben over het debiteurssaldo op de rekening-courant te statueren ;

2) een onjuiste interestvoet en periode van opeisbaarheid te hebben vastgesteld met betrekking tot het bedrag in hoofdsom van 350.000 frank nopens het orderbriefje ;

Overwegende dat het incidenteel beroep strekt om te horen zeggen dat de oorspronkelijke vordering van appellante nopens het orderbriefje verjaard is en derhalve onontvankelijk is ;

Overwegende dat geïntimeerde niet betwist — en het ook nooit gedaan heeft — schuldenaar te zijn van een debiteurssaldo van de rekening-courant, dat 228.896 frank bedraagt, te vermeerderen met de conventionele verwijsinteressen tegen 111 frank per dag vanaf 8 februari 1979 ;

dat het hoger beroep gegrond is op dat punt ;

Overwegende dat het orderbriefje, door geïntimeerde ondertekend op 27 oktober 1975, betaalbaar was drie maanden na zicht ;

dat dit orderbriefje slechts op 30 april 1978 voor betaling aangeboden werd en op 25 oktober 1978 geprotesteerd werd ;

dat de aanbidding ter ondertekening voor «gezien» niet

geschiedde binnen de termijn van een jaar voorgeschreven door artikel 23 van de wet van 31 december 1955 ; dat derhalve ook de weigering om het gedagtekend visum te plaatsen niet vastgesteld werd door een protest ;

Overwegende dat, in geval van verzuim van aanbidding binnen een jaar na de dagtekening van het orderbriefje en van protest van niet-datering, de houder zijn rechten niet tegenover de ondertekenaar verliest ;

dat de ondertekenaar van een orderbriefje gelijkgesteld wordt met hem die een wisselbrief accepteert (zie artikelen 78 en 53 van de wet van 31 december 1955) ;

dat de vervaldag van het orderbriefje, bij gebreke van aanbidding ter ondertekening voor gezien binnen een jaar na de ondertekening op 26 oktober 1976 intrad (artikel 35 van de wet) ;

dat de verjaring van de vordering van appellante derhalve slechts verworven zou zijn geweest op 27 oktober 1979 (artikel 70 van de wet) ;

dat de vertrekdatum van de verjaring niet die is van de ondertekening van het orderbriefje maar deze van zijn vervaldag ;

dat de verjaring van de vordering tijdig gestuit werd door de dagvaarding op 14 augustus 1979 ;

Overwegende dat de conventionele interestvoet niet 122 frank per dag bedraagt maar bepaald is op 2,25% boven de basisvoet vanaf 27 oktober 1975 ;

dat de conventionele interesten verschuldigd zijn, niet tot de dag van de effectieve betaling, maar tot de vervaldag van het orderbriefje ;

dat de moratoire interesten tegen de wettelijke interestvoet na de vervaldag door de ondertekenaar pas verschuldigd zijn vanaf de aanbidding van het orderbriefje, in casu vanaf 30 april 1978 ;

dat moratoire interesten, na de vervaldag door de acceptant of ondertekenaar pas verschuldigd zijn vanaf een ingebrekestelling door een naartstige houder van het effect (Cass., 17 september 1964, *Pas.*, 1965, I, 54, *Ronse, Wisselbrief en orderbriefje*, nr. 1512 en verwijzingen) ;

Om die redenen,

Veroordeelt geïntimeerde tot betaling aan appellante van de sommen van : 228.896 frank te vermeerderen met de conventionele interesten tegen 111 frank per dag vanaf 8 februari 1979 tot de effectieve betaling ; 350.000 frank en 2.038 frank, met de conventionele interesten op de som van 350.000 frank tegen 2,25% per jaar boven de basisvoet vanaf 27 oktober 1975 tot 26 oktober 1976 en de moratoire interesten tegen de wettelijke rentevoet vanaf 30 april 1978 tot de effectieve betaling en de gerechtelijke interesten op de som van 2.038 frank vanaf de dagvaarding.

HOF VAN BEROEP TE BRUSSEL**6e KAMER — 5 OKTOBER 1987**

Voorzitter : de h. Van Malderen

Raadsheren : de h. Jans en mevr. del Carril

Advocaten : mrs. Laporte en Jordens loco Legrand

Wegverkeer — Richtingsverandering — Nakoming van de opgelegde verplichtingen — Bewijs.

Het is niet zo dat een bestuurder, omdat hij in zijn verklaring aan de politie geen gewag heeft gemaakt van de verscheidene verplichtingen die opgelegd zijn aan de bestuurder die naar links wil afslaan, die verplichtingen niet heeft nageleefd.

M. t/ N.V. L. e.a.

Overwegende dat de oorspronkelijke vorderingen van geïntimeerden en de vordering van M. tot herstel strekken van de schadelijke gevolgen van een verkeersongeval dat zich op 13 oktober 1982 omstreeks 12u40 op de Jezus-Eiklaan te Tervuren voordeed ter hoogte van de aansluiting met de Tuyaslaan;

Overwegende dat Sigrid B. met een wagen Volvo, eigendom van eerste geïntimeerde en verzekerd bij tweede geïntimeerde over de Jezus-Eiklaan reed en aanstalten maakte om links de Tuyaslaan in te rijden;

Dat zij op dat ogenblik links ingehaald werd door M. die een wagen VW Derby bestuurde;

Overwegende dat M. aan de politie verklaard heeft dat hij de wagen van B. volgde, deze wagen heeft zien vertragen zodat hij dacht dat hij ging stoppen, dat hij, daar hij geen richtingslicht zag branden, voornoemde wagen begon in te halen, toen deze plots naar links draaide en dat hij hem niet meer kon vermijden;

Dat harerzijds Sigrid B. aan de politie verklaarde dat zij haar linker richtingslicht reeds had laten branden kort na de Cypressenlaan (153 meter vóór de plaats van het ongeval) en dat het ongeval gebeurde toen ze juist van plan was naar links te zwenken;

Overwegende dat appellant Sigrid B. verwijt artikel 19.1 en 19.3 van het Wegverkeersreglement te hebben overtreden, namelijk dat ze nagelaten zou hebben 1) na te gaan of zij wel van richting kon veranderen zonder de andere weggebruikers in gevaar te brengen; 2) haar richtingsverandering zeer kort uit te voeren; 3) haar richtingsaanwijzer tijdig te doen branden; 4) zich naar links of naar het midden van de baan te begeven;

Overwegende dat de eerste rechter terecht heeft geoordeeld dat appellant geen enkel van de grieven die hij tegenover Sigrid B. uit, bewees;

Dat het niet is omdat deze laatste in haar verklaring geen gewag gemaakt heeft van de verscheidene verplichtingen die aan de bestuurder die naar links wil draaien worden opgelegd, dat zij die verplichtingen niet heeft nageleefd;

Overwegende dat wat daarentegen wel vaststaat, is dat M. een inhaalmaneuver heeft uitgevoerd op een kruispunt waar rechts voorrang heeft; dat B., die niet meer verplicht was, op het ogenblik dat zij ging afslaan, zich nogmaals te vergewissen of zij niet ingehaald werd, dit maneuver niet moest verwachten;

Dat de door M. begane overtreding de enige is die in oorzakelijk verband staat met het ongeval;

(...)

ARBEIDSHOF TE BRUSSEL

7e KAMER — 20 MAART 1986

Voorzitter: de h. Mommens

Raadsheren in sociale zaken: de hh. Huysegoms en Verhaselt

Advocaat-generaal: de h. Keereman

Advocaten: mrs. Vander Stichele loco Swennen en Van Der Kelen

Werkloosheid — Recht op uitkeringen — Voorwaarden — Niet in staat zijn de zelfstandige met wie de werkloze samenwoont, aanmerkelijk te helpen.

De werkloze die met een zelfstandige samenwoont, mag «niet in staat zijn (deze) aanmerkelijk te helpen», hetgeen wil zeggen dat hij in de volstreckte onmogelijkheid moet zijn om te helpen.

R.V.A. t/ M.

Overwegende dat bewezen is dat geïntimeerde volledig werkloos is sedert 1 december 1980, met een aantal onderbrekingen;

Dat uit het dossier eveneens blijkt dat geïntimeerde vanaf 18 maart 1982 samenwoont met een zelfstandige bakker C. en dat hij slechts op 1 juni 1982 aangifte deed van de adreswijziging; dat geïntimeerde echter naliet aangifte te doen van het samenwonen met een zelfstandige op het daarvoor bestemde document C.1.1; dat in casu het bewijs geleverd is dat geïntimeerde hulp heeft geleverd aan C., wat beiden bevestigen;

Dat het begrip «niet in staat zijn aanmerkelijk te helpen» betekent dat men in de volstreckte onmogelijkheid moet zijn om te helpen; dat, zodra bij de werkloze het vermogen aanwezig is om zich nuttig in het bedrijf in te schakelen als men daarom zou vragen, hij geacht mag worden aanmerkelijk te kunnen helpen (Arbh. Antwerpen, 1 april 1982, in de zaak V.; Arbh. Antwerpen, 19 april 1982, in de zaak H.); (...)

ARBEIDSRECHTBANK TE GENT

1e KAMER — 27 APRIL 1987

Voorzitter: de h. Petit

Advocaten: mrs. Van den Sype en Schoutteet loco Windey

Burgerlijke rechtspleging — Geding — Tussengeschillen — Tussenkomst — Tegeneis.

De tot bindendverklaring van een vonnis opgeroepen partij kan geen tegeneis instellen.

D. t/ N.V. A. en LCM

Zoals de arbeidsrechtbank in haar tussenvonnissen van 27 januari 1986 opmerkte, is volgens een zekere rechtsleer bij gedwongen tussenkomst tot bindendverklaring geen tegen-

vordering mogelijk (*R.P.D.B.*, tw. «Demande reconventionnelle», nr. 21, blz. 594).

De verweerster, eiseres in tussenkomst en bindendverklaring, valt die zienswijze bij.

De LCM is van oordeel dat vermelde rechtsleer welke dagtekent van vóór de inwerkingtreding van het nieuw Gerechtelijk Wetboek, achterhaald is. Aangezien de tegeneis thans geen louter verweermiddel meer is, meent de LCM dat zijn tegeneis toelaatbaar is.

Artikel 14 van het Gerechtelijk Wetboek bepaalt dat de tegenvordering een tussenvordering is die de verweerder instelt om tegen de eiser een veroordeling te doen uitspreken.

Is een partij die tot gedwongen tussenkomst tot bindendverklaring van een vonnis wordt gedagvaard, een verweerder in de zin van artikel 14 Ger. W.?

De tot gedwongen tussenkomst tot gemeenverklaring van een vonnis gedagvaarde partij wordt in het geding betrokken om haar toe te laten de procesvoering te volgen en haar verweermiddelen te laten gelden (Fettweis, A., *Bevoegdheid*, nr. 153, blz. 96).

De vordering tot bindendverklaring van een vonnis is eigenlijk een hoofdvordering ten aanzien van de tot tussenkomst gedagvaarde. Dit legt uit waarom het procesrecht deze procedure niet in bijzonderheden regelt (Cass., 21 september 1933, *Pas.*, 1933, I, 311).

De procedure van bindendverklaring verplicht een derde standpunt in te nemen. Het is een gedwongen tussenkomst met een beperkt doel.

De tussenkomende partij heeft dezelfde rechten als een gedingvoerende partij: eigen verweermiddelen, eigen rechtsmiddelen (Cass., 6 oktober 1966, *Arr. Cass.*, 1967, 158, *Pas.*, 1967, I, 147, met conclusie Colard; Cass., 10 juni 1948, *Pas.*, 1948, 370; zie ook Rb. Brugge, 20 november 1957, *R.W.*, 1959-60, 892).

Doch het verweer heeft betrekking op het bestaande geschil. De tot bindendverklaring van vonnis opgeroepen partij is geen volwaardige verwerende partij.

Er wordt tegen haar geen eis ingesteld (conclusie Collard bij Cass., 6 oktober 1966, *Pas.*, 1967, I, 153).

De procedure strekt niet tot een veroordeling.

Het is daarom dat een gedwongen tussenkomst tot bindendverklaring van een arrest mogelijk is in hoger beroep, doch een agressieve tussenkomst niet (art. 812, tweede lid, Ger. W.; Cass., 21 oktober 1977, *Arr. Cass.*, 1978, 243; Cass., 24 november 1972, *Arr. Cass.*, 1973, 299; Cass., 9 maart 1972, *Arr. Cass.*, 1972, 650).

In hoger beroep is zij partij maar geen geïntimeerde (Berger, 10 februari 1986, *Ann. Fac. Dr. Liège*, 1986, 349, met noot De Leval, G.).

De tot bindendverklaring van een vonnis opgeroepen partij kan dan ook geen tegeneis instellen.

(...)

BOEKEN

B.W.N. de WAARD, *Beginnelsen van behoorlijke rechtspleging met name in het administratief procesrecht*, Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1987, 449 p., 85 Fl.

Het voorliggend boek is geschreven vanuit een streven naar *harmonisatie van het administratief procesrecht*. Het is de handelsedi-

tie van het proefschrift van B.W.N. de Waard, verdedigd op 3 juni 1987 aan de Rijksuniversiteit te Utrecht onder het promotorschap van Steenbeek. De auteur is op zoek naar bestaande, (on)geschreven normen van behoorlijkheid die gemeenschappelijk zijn aan procedures van rechtspraak. Hij beperkt zich echter niet tot rechtspraak in de eigenlijke zin van het woord, maar betreft in zijn onderzoek ook een scala van op rechtspraak lijkende procedures. Tot deze semi-rechtspraak of pseudo-rechtspraak rekent de auteur onder meer de tuchtrechtspraak, de procedure voor de Ombudsman en de arbitrage. Ook het administratief beroep (d.w.z. het beroep op een hogere bestuursautoriteit die de zaak opnieuw volledig bekijkt) en bepaalde primaire bestuursbeslissingen (zoals de intrekking van een vergunning) acht hij voldoende verwant met rechtspraak om te onderstellen dat veel van de behoorlijkeheidsnormen die gelden voor rechtspraak, ook voor deze bestuurshandelingen zullen gelden. De auteur kant zich dus duidelijk tegen de stelling dat een procedure niet aan bepaalde eisen van behoorlijke rechtspleging zou moeten voldoen omdat zij niet judicieel, maar administratief van aard is. Hij preferert dan ook het volgende, materiële rechtspraakbegrip: «een juridisch genormeerd proces, waarin haar aanleiding van een klacht, veelal op basis van een rechtsvraag of daarop gelijkend verschijnsel, een uitspraak wordt gedaan met rechtstreekse gevolgen voor de partijen» (p. 54).

De beginselen van behoorlijke rechtspleging behoren tot de ruimere categorie van de *algemene rechtsbeginselen*, die in deze studie wordt opgevat als rechtsnormen die een sterke ethische lading hebben en in het recht van een bepaalde plaats en tijd als toetsingsnorm fungeren voor de rechtmatigheid van een (voorgenomen) gedraging of (rechts)handeling (p. 97). De rol van deze rechtsbeginselen wordt uitvoerig belicht: eerst in het algemeen (hoofdstuk 2), vervolgens voor de procedurale behoorlijkeheidsbeginselen in het bijzonder (hoofdstuk 3).

Tot deze rechtsbeginselen behoren ook de in hoofdstuk 4 beschreven algemene beginselen van behoorlijk *bestuur* (a.b.b.b.), die voor een deel hun oorsprong vinden in de algemene beginselen van behoorlijke rechtspleging. Dit laatste blijkt duidelijk uit het Angelsaksisch systeem waar de *principles of natural justice* een belangrijke invloed kregen op de normen van behoorlijke besluitvorming. Er werd immers aangenomen dat, als bestuursorganen al niet de plicht hebben *to act judicially*, zij toch in ieder geval verplicht zijn *to act fairly*. Interessant hierbij is dat het a.b.b.b. van de fair play in het Angelsaksische recht veel meer omvatte dan daarvan werd overgenomen in het Nederlands (en Belgisch) recht. In de Engelse rechtspraak betrof fair play immers de vraag in hoeverre de administratie bij het treffen van haar beschikkingen de regels in acht moet nemen die in de rechtspraak worden gevolgd om de rechten en de gelijkheid van de partijen in een proces te waarborgen (p. 129).

Na de uitweiding over de a.b.b.b. worden vier beginselen van behoorlijke rechtspleging geformuleerd: het *decisiebeginsel* (d.w.z. het recht op rechtspraak en wel binnen een redelijke termijn), het *verdedigingsbeginsel* (hoor en wederhoor), het *onpartijdigheidsbeginsel* en het *motiveringsbeginsel*. Telkens wordt getracht zo concreet mogelijk vast te stellen welke betekenis deze beginselen hebben in het geldende recht, en dit aan de hand van rechtspraak en wets- en verdragsteksten (waaronder art. 6 E.V.R.M.). Het administratief recht staat daarbij centraal, maar ook aan het civiele en het strafprocesrecht wordt aandacht besteed.

De lezer verwondert zich misschien over het geringe aantal beginselen dat de auteur formuleert. Waar blijft de onafhankelijkheid van de rechterlijke instantie, de openbaarheid van de procedure? De Waard heeft heel bewust het aantal beginselen sterk gereduceerd om aldus te komen tot beginselen van behoorlijke rechtspleging met *universele geldigheid*, d.w.z. toepasselijk op alle in ons recht voorkomende procedures waarin na een klacht de rechten van derden formeel worden vastgesteld. Deze universele geldigheid brengt ons meteen tot het belangrijke onderscheid dat de auteur formuleert tussen de beginselen van behoorlijke rechtspleging, de inrichtingseisen en het grondrecht op behoorlijke rechtspraak zoals geformuleerd in art. 6 E.V.R.M.

Inrichtingseisen zijn waarborgen die voor een behoorlijke procedure weliswaar zeer belangrijk zijn — en voor sommige procedures ook onmisbaar zijn — maar die alleen gelden wanneer zij uitdrukkelijk zijn voorgeschreven en die dus per procedure kunnen verschillen (p. 107 e.v. en p. 395). Voorbeelden van deze inrichtingsei-

sen zijn de openbare behandeling en uitspraak, de dubbele aanleg, maar ook de onafhankelijkheid van de «rechtsprekende» instantie. Waar het volgens de auteur immers om gaat, is dat een onpartijdige beslissing wordt gegeven. Ter garantie daarvan is nodig dat ook de schijn van partijdigheid wordt vermeden. Gebrek aan onafhankelijkheid is weliswaar een species van de schijn van partijdigheid, maar niet alle gebrek aan onafhankelijkheid hoeft een onaanvaardbare schijn van partijdigheid op te leveren (p. 111).

Het *grondrecht op behoorlijke rechtspraak* (art. 6 E.V.R.M.) stelt de geldigheid van de beginselen van behoorlijke rechtspleging buiten kijf en formuleert tevens een aantal inrichtingseisen. Sommige administratieve procedures vallen echter niet onder het toepassingsgebied van art. 6.1 E.V.R.M.,

— hetzij wegens het *voorwerp* van het geschil (geen geschil over burgerlijke rechten en verplichtingen),

— hetzij wegens de *fase* waarin de procedure zich bevindt (krachtens de rechtspraak van het Europees Hof moeten de procedures die inhoudelijk onder het toepassingsgebied van art. 6.1 vallen, niet in elk van hun stadia voldoen aan de voorschriften van art. 6.1, maar is het voldoende dat uiteindelijk toegang mogelijk is tot een rechterlijke instantie met volle rechtsmacht die wel aan alle voorschriften van art. 6.1 voldoet).

Art. 6.1 E.V.R.M. stelt dus méér eisen dan de beginselen van behoorlijke rechtspleging, maar het toepassingsgebied ervan is enger. Voor de procedures die niet binnen de reikwijdte van art. 6.1 komen, maar wel onder de rechtspraakdefinitie van de auteur vallen, gelden wel de beginselen van behoorlijke rechtspleging. De auteur gaat zelfs nog verder, door te stellen dat deze beginselen soms ook betekenis blijken te hebben voor het treffen van primaire bestuursbesluiten: een stelling die ons vooral belangrijk lijkt i.v.m. het decisiëbeginsel, als mogelijk wapen tegen stilzwijgen van het bestuur.

In een periode waarin men enerzijds kampt met een wildgroei van wettelijke en reglementaire bepalingen en anderzijds de roep naar deregulering steeds luider klinkt, zijn studies waarin, over de grenzen van de verschillende rechtstakken heen, gezocht wordt naar fundamentele rechtsbeginselen, belangrijk. Op die manier kan men immers komen tot systematisering, tot vereenvoudiging en dus tot meer inzicht in wat recht is of zou moeten zijn. Dit boek levert hiertoe een belangrijke bijdrage zowel op het theoretische, als op het praktische vlak. Het is niet alleen leerrijk voor publicisten, maar ook voor de beoefenaren van het civiele en het strafprocesrecht. Bij lezing van het boek, en vooral van de verschillen die de auteur aangeeft tussen administratieve, civiele en strafrechtspleging rijst echter onmiddellijk een fundamentele vraag: welke verschillen in procesrecht zijn werkelijk ingegeven door de aard van het materiële recht (strafrecht, burgerlijk recht, administratief recht) en welke verschillen zijn voornamelijk historisch bepaald of ingegeven door andere, niet juridische factoren en zijn dus gemakkelijker weg te werken? De auteur bant deze vraag uitdrukkelijk uit zijn onderzoeksterrein, zodat dit voorlopig onontgonnen terrein blijft. Stof voor een volgend boek?

Ingrid Opdebeek

Christian LAMBOTTE, *La procédure devant le Conseil d'Etat*, Brussel, Nemesis, 1987, 269 p.

In de reeks «Droit et justice» die wordt geleid door P. Lambert, werd onder nr. 4 een monografie gepubliceerd over de procedure voor de Raad van State. Voor die uitgave werd een beroep gedaan op de heer Christian Lambotte die als eerste referendaris bij de Raad van State reeds meer dan eens getuigenis heeft afgelegd van zijn eminente kennis van deze materie, zoals o.m. blijkt uit zijn handboek over de Raad van State dat reeds meerdere uitgaven telt.

In het kader van de geschillen van bestuur neemt de procedure voor de Raad van State een aparte plaats in om de redenen die werden vermeld in het verslag aan de Regent bij het B.R. van 23 augustus 1948: die procedure is inquisitoriaal, schriftelijk en summar. Wat zulks inhoudt wordt in het werk beschreven op p. 15-19.

De heer Lambotte heeft de verdienste de rijke ervaring die hij heeft opgedaan in de Raad van State te boek te stellen en daarbij oog te hebben voor klare uiteenzettingen en aan bepaalde problemen beschouwingen te wijden die dienstig kunnen zijn ter verbetering

van de instelling of van de procedure.

Zo heeft de auteur de gelukkige gedachte gehad om, alvorens de eigen kenmerken van de procedure voor de Raad van State te beschrijven, eerst de bronnen te vermelden die deze procedure beïnvloeden. Terecht werd een aanvang gemaakt met de opsomming van de internationale bronnen waaronder vooral het E.V.R.M., en meer bepaald art. 6, lid 1, zich duidelijk profileren.

Pas nadien heeft de auteur de systematiek van alle fasen van het geding gevolgd en de vragen behandeld die achtereenvolgens voor de partijen kunnen opduiken vanaf het verzoekschrift tot aan de uitvoering van het arrest. Daarbij valt het volgende op.

— De auteur heeft goed het onderscheid gemaakt tussen het objectief en het subjectief contentieux.

— De uitvoerige rechtspraak van de Raad van State i.v.m. het vereiste belang werd in haar essentiële gegevens verzameld zodat men in enkele bladzijden het geheel van de problemen ter zake kan overzien (p. 84-91).

— Even verdienstelijk is de uiteenzetting over de invloed van de administratieve beroepen op de jurisdictionele; ter zake is immers een degelijk inzicht vereist om te vermijden dat de verzoekers op de procedurele klippen lopen.

— Dezelfde overzichtelijkheid kenmerkt de uiteenzetting over de diverse tussengeschieden die de procesgang kunnen beïnvloeden.

— Naast de theoretische uiteenzetting over de uitvoering, wordt ook aandacht besteed aan het vraagstuk van de gedwongen uitvoering van jurisdictionele uitspraken tegen de overheid. Hier wordt aangeduid dat de tijd rijp is voor het zoeken naar middelen om mogelijke onwil bij de uitvoering van arresten door de overheid tegen te gaan. De invoering van de dwangsom in het positief recht door de wet van 31 januari 1980 heeft een eerste deuk gegeven aan de onaantastbaarheid van de openbare diensten, maar toch is het vraagstuk slechts verplaatst, minstens voorlopig: hoe zal men de openbare macht ertoe dwingen de dwangsom te betalen waartoe zij is veroordeeld? (p. 169).

— Naast al deze hoedanigheden van het werk kan nog worden onderstreept dat naar ons gevoel de uiteenzetting over de bijzondere procedures als bijzonder waardevol moet worden bestempeld (p. 218-235).

De auteur heeft de verwijzingen in voetnoot beperkt tot de essentiële rechtspraak van de Raad van State; doorgaans wordt bij een oplossing het eerste arrest vermeld en de laatste stand van zaken die aanduidt dat de rechtspraak gevestigd is. Zelden wordt verwezen naar rechtsleer. Gelet op de bedoelingen die blinkbaar bij de uitgave van deze reeks voorzitten, is deze optie gerechtvaardigd.

Een overzichtelijke inhoudstafel en een degelijk trefwoordenregister brengen de lezer dadelijk naar de vindplaats.

Dit voortreffelijk handboek is voor de praktijkjurist een volkomen betrouwbaar en volstrekt onmisbaar werkinstrument.

W. Lambrechts

C. CARDYN en H.-R. DEPRET, *Procédure fiscale contentieuse, I, Aspects internationaux*, Brussel, Bruylant, 1987, 235 p.

Bijna dertig jaar geleden verscheen de tweede uitgave van het handboek over fiscale geschillenprocedures van de hand van Marcel Feye en Charles Cardyn. Thans wordt een derde uitgave op de markt gebracht. Het eerste deel daarvan is zopas verschenen. Het handelt over de internationale aspecten van het formeel fiscaal recht en werd geschreven door een van de oorspronkelijke auteurs, Charles Cardyn, in samenwerking met Henri-R. Depret. Het boek bestrijkt in werkelijkheid veel meer dan alleen de eigenlijke fiscale geschillenprocedures.

In een eerste deel behandelen de auteurs de proceduriële en formele aspecten van de internationale overeenkomsten tot voorkoming van dubbele belasting; de regeling van onderling overleg, de uitwisseling van inlichtingen, de wederzijdse bijstand bij de invordering en de proceduriële bepalingen van de verdragen nopens indirecte belastingen. Zij geven daarbij een overzicht van het geldend recht, van de bestaande en ontworpen verdragen en modelverdragen, van de juridische problemen en van de oplossingen die men in de rechtspraak en de rechtsleer aantreft. In dit opzicht blijft het boek wat oppervlakkig en mist men een diepgaande analyse van de problemen en oplossingen. Zo vraagt men zich bijvoorbeeld af wat

het hof van beroep kan beslissen wanneer een voorziening wordt ingesteld tegen een weigering van de administratie om de procedure van onderling overleg met een andere Staat aan te vangen. Ontstaat hier niet een probleem van scheiding van de machten? Dergelijke vragen blijven onbeantwoord.

Het tweede deel van het boek gaat over de proceduriële bepalingen van het Europees gemeenschapsrecht, toegespitst op belastingzaken. Er wordt een overzicht gegeven van de verschillende communautaire beroepen (de wettigheidscontrole met het beroep tot nietigverklaring van communautaire handelingen en de exceptie van onwettigheid, het beroep tegen een lid-staat wegens schending van een op hem rustende verplichting, het beroep wegens nalaten tegen een gemeenschapsinstelling, de prejudiciële beslissing, de aansprakelijkheidsgeschillen en de controle op sancties). Vervolgens wordt de rechtspleging voor het Hof van Justitie beschreven. Heel wat aandacht wordt ook besteed aan de terugvordering van onverschuldigd betaalde belastingen en omgekeerd, aan de recuperatie van ongerechtvaardigd toegekende voordelen. Ten slotte wordt nog gehandeld over de geheimhouding, de gevolgen van arresten, de verschillen tussen het E.G.K.S.- en het E.E.G.-Verdrag en de communautaire actie inzake fiscale procedure. Over het geheel genomen valt het tweede deel van het boek nogal tegen. De overzichten zijn vrij oppervlakkig, het bronnenonderzoek is beperkt, verwijzingen ontbreken soms (bv. p. 169), vreemde afkortingen ontsieren de tekst (*le C.* en *la c.*, voor *le Conseil* en *la commission*), soms wordt bijna telegramstijl gebruikt, enzovoort. De teksten geven de indruk veel te snel te zijn geschreven.

Prof. dr. S. Van Crombrugge

MEDEDELINGEN

Verlaging van de meerjarigheidsleeftijd tot 18 jaren in Nederland

Bij het koninklijk besluit van 9 december 1987 (Stb. 558) is bepaald dat de wetten over de verlaging van de meerderjarigheidsleeftijd op 1 januari 1988 in werking zullen treden. Dit betekent dat vanaf 1 januari 1988 iedere Nederlander meerderjarig wordt bij het bereiken van de achttienjarige leeftijd.

Ouders blijven wel verplicht om tot het 21ste jaar de kosten van levensonderhoud en studie van hun kind te betalen. Een zelfde voortgezette onderhoudsplicht geldt voor de stiefouder ten aanzien van de tot zijn gezin behorende kinderen van zijn echtgeno(o)t(e), zolang het huwelijk voortduurt. Ook een alimentatieverplichting blijft doorlopen tot het 21ste jaar. De alimentatie moet voortaan aan de jonge meerderjarige zelf worden betaald.

BERICHTEN

Bijeenkomsten van de Belgische Vereniging van Bedrijfsjuristen te Brussel

De Belgische Vereniging van Bedrijfsjuristen houdt in het hotel Ramada, Steenweg op Charleroi 38, 1050 Brussel, de volgende bijeenkomsten (lunchcauserieën):

— op 19 januari 1988 spreekt de heer Denis Stokkink, econoom, Gemeentekrediet van België, over «Le mécénat d'entreprise»;

— op 16 februari 1988 spreekt de heer L. Verjus, Generale inspectie van de industriële eigendom en van de concurrentie, Ministerie van Economische Zaken, over «Concurrence et propriété industrielle dans l'avenir européen»;

— op 15 maart 1988 spreekt de heer Philippe de Schoutheete de Tervarent, ambassadeur, permanente vertegenwoordiger van België bij de Europese Gemeenschappen, over «L'acte unique et le marché intérieur».

Inschrijvingen: de heer D. Pissoot, tel. 02/234.06.11.

«Charley del Marmol» prijs

Ter gelegenheid van haar jaarlijkse algemene vergadering op 4 december 1987, heeft de Belgische Vereniging van Bedrijfsjuristen de «Charley del Marmol» prijs, ten bedrage van 100.000 fr., toegekend aan prof. Jean-Marie Deleuze, emeritus buitengewoon hoogleraar aan de Rechtsfaculteit te Montpellier, voor zijn werk «Le contrat international de licences de know-how». De vierde druk van dit boek verschijnt eerlang bij de uitgeverij Masson.

Door aan de vooravond van haar 20ste verjaardag het werk van prof. J.M. Deleuze te bekronen heeft de vereniging de bijdrage willen onderstrepen van de jurist in de ondernemingen tot de totstandkoming van een eigentijdse *lex mercatoria*.

Zij heeft ook hulde willen brengen aan de emeritus hoogleraar van de Luikse universiteit, prof. Charley del Marmol, die tijdens zijn hele loopbaan geijverd heeft voor de erkenning van het beroep van bedrijfsjurist.

Juridisch P.A.O. — Rijksuniversiteit Utrecht — Ontwikkelingen in het verbintenissen- en zakenrecht 1970-1990 (BW/NBW)

Vrijdag, 8 januari 1988

Overheid en Privaatrecht, door mr. H.A.M. Aaftink, raadsheer in het Gerechtshof te Amsterdam.

Vrijdag, 22 januari 1988

Produktenaansprakelijkheid, door mr. R.P.J. Huygen, universitair docent, vakgroep privaatrecht aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Vrijdag, 5 februari 1988

Milieuaansprakelijkheid, door mr. W. Th. Braams, universitair docent, vakgroep privaatrecht aan de Rijksuniversiteit Utrecht

Vrijdag, 19 februari 1988

Consumentenkoop, door mw. mr. M. van Delft-Baas, universitair docent, vakgroep privaatrecht aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Vrijdag, 4 maart 1988

Internationale koop, door mr. F.J.A. van der Velden, universitair hoofddocent, vakgroep privaatrecht aan de Rijksuniversiteit Utrecht.

Cursustijden: 14.30 - 17.30 uur.

Inlichtingen: Faculteit der Rechtsgeleerdheid RUU, Bureau Juridisch PAO, Drift 8, 3512 BS Utrecht, tel.: 030-393022/393021.

Studienamiddag milieurecht

De Belgische Vereniging voor Milieurecht organiseert op 22 januari 1988 te Antwerpen, E. Keurvelszaal, Koningin Astridplein 23-24, om 14u00, een studienamiddag over «De verontreiniging van de Noordzee na de conferentie van Londen — Juridische aspecten».

Inlichtingen: Seminarie voor Burgerlijk Recht, Universiteitsstraat 4, 9000 Gent (tel. 091/25.76.51 — bp 329).

Instituut Professor Vlerick voor Management — Specialisatieprogramma financieel beheer

Het seminarie vindt plaats op woensdag 24 februari en 2 maart, dinsdag 8 maart, woensdag 9, 16, 23 en 30 maart 1988.

Inlichtingen: mevr. A. Serbruyns, I.V.M., Sint-Pietersnieuwstraat 184, 9000 Gent (tel. 091/23.06.09 — telefax 091/25.14.20).

Colloquium Jura Falconis — Recente tendensen in het sociaal-economisch recht

Dit colloquium wordt gehouden op 24 februari 1988 (van 9u00

tot 16u00) in het auditorium Zeger van Hee, Rechtsfaculteit K.U. Leuven.

Programma:

De tussenkomst van de arbeidsrechter in collectieve geschillen door M. Dispersyn, assistent U.L.B.
De nieuwe wet op de uitzendarbeid van 24 juli 1987 door O. Vanachter, buitengewoon docent K.U.L.
De management-B.V.B.A. door H. Van Hoogenbemt, assistent R.U.G.
Het aandeelhouderschap van werknemers in de onderneming door A. Haelterman, assistent K.U.L.
De bedrijfsleidersverzekering door K. Geens, docent K.U.L.
Prijs: 1.500 fr. (inclusief lunch en referatenbundel); 1.000 fr. (zonder referatenbundel). Speciale prijs voor studenten.
Inlichtingen en inschrijving: Jura Falconis, Tiensestraat 41, 3000 Leuven (tel. 016/28.52.82).

TIJDSCHRIFTEN

Revue trimestrielle de droit civil, 1986

nr. 4, oktober-december

De Fontbressin, P., De l'influence de l'acceptation du concept de prix sur l'évolution du droit des contrats; X., Bibliographie des ouvrages sur le droit civil et ouvrages auxiliaires; Jurisprudence française en matière de droit civil; Rubellin-Devichi, J., Personnes et droits de famille; Mestre, J., Obligations en général; Huet, J., Responsabilité civile; Giverdon, C. en Salvage-Gérest, P., Propriété et droits réels; Normand, J., Jurisprudence française en matière de droit judiciaire privé: organisation judiciaire et juridiction; Zénati, F., Législation française et communautaire en matière de droit privé (1er juillet 1986-30 septembre 1986); Grossen, J.-M. en Guillod, O., Chronique de droit suisse; Tables de l'année 1986.

Revue trimestrielle de droit familial, 1986

nr. 1

Casman, H., Le conjoint du failli; Spriesterbach, A., advies voor Luik, 19 juni 1985 (echtscheiding op grond van bepaalde feiten — wijziging van de vordering in echtscheiding op grond van vijf jaar feitelijke scheiding — ontvankelijkheidsvereisten); Renchon, J.-L., La preuve du refus du consentement dans une procédure en prononciation d'adoption ou de légitimation par adoption (noot onder Bergen, 6 februari 1984).

Tijdschrift voor bestuurswetenschappen en publiekrecht, 1986 en 1987

nr. 6, november-december 1986

Kisker, G., De controverse over de «Finanzausgleich» in de Bondsrepubliek Duitsland; De Groof, J., De herziening van het artikel 117 van de Grondwet en de erkenning van de vrijzinnigheid; Berckx, P., Samenstelling, taak en motiveringsplicht van de directieraad in een geobjectiveerd personeelsbeleid; Bunschoten, D.E., De Eerste Kamer in Nederland in beweging; Berckx, P., Kroniek Vlaamse Gemeenschap en Vlaams Gewest; Berckx, P., Kroniek Onderwijs; Daenens, M., Kroniek Gemeentewezenen; Daenens, M., Kroniek O.C.M.W.; Velaers, J., De Raad van State over de taalkennis en het taalgebruik van de gemeentelijke overheid in de arresten van 30 september 1986 in de zaken Broers en J. Happart; Inhoudsopgave 1986.

nr. 1, januari 1987

Leune, R., Is democratie wel zo slecht? Beschouwingen over polariteit en democratie; Van Impe, H., De politisering van de overheidsdiensten in België; Van Drieverken, P.B., De ingebrekestelling van België bij de naleving van het Europees recht; Berckx, P., Kroniek Gemeenschappen en Gewesten; X., Kroniek sociaal recht; Kroniek Staten Overheidspersoneel; Syndicaal statuut; Statuut overheidspersoneel; Berckx, P., Kroniek Onderwijs; Daenens, M., Kroniek provinciale en lokale besturen; Gemeentewezenen; O.C.M.W.

nens, M., Kroniek provinciale en lokale besturen; Gemeentewezenen; O.C.M.W.

nr. 2, februari 1987

Esch, K., Grondwettigheidstoetsing in de Conseil Constitutionnel; Voorhoof, D., Verkiezingen, opiniepeilingen en de media; Van Wissen, G.J.M., De Rampenwet in Nederland; Berckx, P., Kroniek Gemeenschappen en Gewesten; Berckx, P., Kroniek Onderwijs; Daenens, M., Kroniek provinciale en lokale besturen; Gemeentewezenen, O.C.M.W.

nr. 3, maart 1987

Van Zanen, J.H.C., Mag het ietsje meer zijn? De voorstellen van de Commissie Dolman voor de werkwijze van de Tweede Kamer in Nederland; Ceuleers, J. en Vercruysse, L., De openbare omroep in Duitstalig België; Berckx, P., Kroniek Gemeenschappen en Gewesten; X., Kroniek Statuten Overheidspersoneel; X., Kroniek Milieurecht; Berckx, P., Kroniek Onderwijs; Daenens, M., Kroniek provinciale en lokale besturen; Provinciewezenen, Gemeentewezenen; O.C.M.W.

nr. 4, april 1987

Knapp, B., Het Federaal Gerechtshof in Zweden, administratieve en constitutionele rechter; Mulder, L., Bij voorkeur in dienst van de overheid (Nederland); X., Kroniek internationaal recht: Overeenkomst ter zake van de geheimhouding van gegevens betreffende diepzeegebieden; Berckx, P., Kroniek Gemeenschappen en Gewesten; X., Kroniek Statuten Overheidspersoneel; Rijkspersoneel, Kroniek Cultuur: afgifte van kunstwerken ter betaling van successierechten; Berckx, P., Kroniek Onderwijs; Daenens, M., Kroniek provinciale en lokale besturen; Gemeentewezenen; De Brabandere, J., Bevoegdheid van de provinciale beroepskamers om in toepassing van de wet van 2 april 1965 de O.C.M.W.-steun vast te stellen (uittreksel uit het verslag voor R.v.St., 23 oktober 1986, nr. 27.073, in zake O.C.M.W. Bertem t/ Tielemans); De Brabandere, J., Bevoegdheid van de Raad van State om in zake O.C.M.W.-steunverlening uitspraak te doen omtrent de beslechting van bevoegdheidsgeschillen (uittreksel uit het verslag voor R.v.St., 23 oktober 1986, nr. 27.074, in zake O.C.M.W. Bertem t/ O.C.M.W. Aarschot); Wintgens, L., Benoeming van de burgemeester van Voeren en de ontvankelijkheid ratione temporis van het verzoek tot nietigverklaring voor de Raad van State.

Tijdschrift voor notarissen, 1986 en 1987

nr. 10, oktober 1986

Werdefroy, P., Toelaatbaarheid tot de rangregeling van de chirografaire schuldeisers niet in het bezit van een uitvoerbare titel; Van Oosterwyck, G., Minnelijke verdeling, gerechtelijk naar de vorm (art. 1206 Ger. W.) — Bevoegde vrederechter.

nr. 11, november 1986

De Vroe, J., Uitvoerend beslag op onroerend goed. Voorontwerp van wet tot uitvoering van de verkoop uit de hand en ter vereenvoudiging van de procedure; Puelinckx-Coene, M., Vormt de vereiste handtekening de valstrik van het eigenhandig testament? (noot onder Cass., 10 juni 1983); Bouckaert, F., De rechten van de pandhoudende schuldeiser en van de chirografaire schuldeiser op de handelszaak (noot onder Cass., 11 oktober 1985).

nr. 12, december 1986

De Bounge, A., Vruchtgebruik tegenover beschermde blote eigendom; Inhoudsopgave jaargang 1986.

nr. 1, januari 1987

Snyers, J.-L., Breekt koop huur?; Bouckaert, F., noot onder Rb. Dendermonde, 26 december 1986 (huwelijksvermogensrecht — overgangsrecht van de wet van 14 juli 1976 — afstand van de gemeenschap — interpretatie van art. 1278, lid 2, Ger. W.).